

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

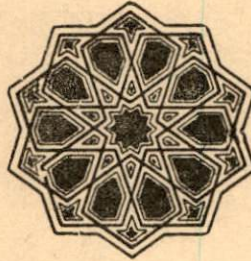

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslamda Hayır İşleri</i>	1
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Gerilemesi</i>	15
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Temizlik ve Çeşitleri</i>	57
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Garânik Meselesinin İstismar- cuları</i>	69
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İnsan Olma Yolu</i>	93
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları</i>	127
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri</i>	151
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Anayasanın Sosyo-Juri- dik Eleştirisi</i>	163
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Okulda Çocuğun Düşünce ve Davra- nışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik</i>	167
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Çocukluk Dönemi Dini</i>	175
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Ateizm ve Çıkmazları</i>	187
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Din ve Felsefeye Göre Tanrı</i>	205
Doç. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Ku- ramı</i>	221
Doç. Dr. Ethem RUHİ FIĞLALI, <i>İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi</i>	249
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Tercümânü'l-Ümem</i>	277
Doç. Dr. Kemal IŞIK, <i>Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl B. Ata ve Büyük Günah Meselesi</i>	337
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Anadolu Selçukluları Devrinde Ti- cari Hayat</i>	359
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi</i>	375

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Cihad TUNÇ, <i>Töbe Hakkında Bazı Meseleler</i>	389
Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Tasavvuf</i>	413
Ass. Münir ATALAR, <i>Osmanlı Padişahları</i>	425
Dr. Mehmet BAYRAKDAR, <i>Yeni Felsefe ve Yeni Felsefeciler</i> .	461
Doç. Dr. Beyza BİLGİN, <i>Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri</i>	469
Ass. Ruhi KALENDER, <i>15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları</i>	485
Esat KILIÇER, <i>İslâmda Aile Plânlaması</i>	491
Dr. M. Cemal SOFUOĞLU, <i>Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri</i>	533
I. GOLDZİHER, <i>İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühd.</i> Çev. Dr. Hayrani ALTINTAŞ	539
Afif Abdu'l-Fettah TABBARA, <i>Hız. İbrahim (A.S.) Çeviren Dr. Mehmet AYDIN</i>	547
Antoine VERGOTE, <i>Ergenlikte Din.</i> Çev. Dr. Erdoğan FIRAT ..	583
Muhammed TALBI, <i>Bid'atlar</i> Çev. Dr. Mehmet ŞİMŞEK	593
Louis GARDET, <i>İslâm "Din İlimleri" İçinde İlm-i Kelâmın Yeri Üzerinde Bazı Düşünceler</i> Çev. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU .	609

KİTAP TANITMA

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslamic Medicine</i>	621
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Fıkhu'l-İmam el-Evzâ'i Evzâ'i. Evvelu Tedvin Li-Fikhi'l-İmam</i>	623
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Problemi (Mutezile Çözümü)</i>	627
Ahmet KOCA, <i>Fakültemiz Kütüphanesine Gelen Kitap ve Dergiler</i>	631

MEDRESELERİN GERİLEMESİ

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Burada Osmanlı Medreselerindeki öğretimin gerilemesinin sebeblerini gözden geçireceğiz. Ancak insan tabiatının gerektirdiği, diğer bir deyimle tezahür ettiği iki ana özelliği, iki ayrı ve zıd kutbu açıklamak istiyoruz. Şuna da inamıyoruz ki, bu iki kutup arasında insanoğlu tarih boyunca dalgalanarak ve zikzak yaparak gelmiş olup bugün de faaliyetlerini ona göre ortaya koymaktadır. Şu var ki her toplum, bu iki kutupta bulunma hususunda beraberlik içinde değildir. Beraberlik içinde olanlar bulunduğu gibi zıd kutupta olanlar da yer almaktadır. Bu iki kutup ile insanları iki kategoriye ayırmak arzusundayız.

A - Eflâtundan bu yana, Fârâbî ve Gazâlî gibi bazı filozoflar bazı insanların felsefe yapamayacaklarını ve üst düzeyde düşünme sanatına kabiliyetli olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Dekart her ne kadar, her insanın kendi aklını beğendiğini¹, akıllar pazara çıkarılmış olsa, herkesin gene kendi aklını beğeneceğini ve böylece aklın insanlar arasında en adil surette taksim edildiğini söylüyorsa da, üst seviyede felsefeye kabiliyetli olanlar olduğu gibi kabiliyetli olmayan akıllar da vardır. Anlayışta, ilim yapmakta ilerde olanlar ve geride kalıp sadece önünde olanı gören ve anlayanlar vardır.

İslam toplumunda da bu iki kutupta insanların bulunduğunu Peygamber zamanından beri tesbit etmek mümkündür. Hz. Peygamberin şöyle bir sözü vardır: "İkinci namazını Benü Kurayzada kılacaksınız".

Hız. Peygamber bu sözü Benü Kurayzaya sefere gidecek sahabeye söylemişti. Yolda sahabenin hepsi ikinci namazında (güneş batmadan kılınır) Benü Kurayzaya gidemeyeceklerini kesinlikle anlamışlardı. Ama sözü anlamakta sahabe iki gruba ayrılmıştı. Biri akılcılar kutbunu teşkil ediyordu. Onlar, bunu şöyle anlamışlardı. "Hız. Peygamber bu emri,

¹ Dekart, Metod Üzerine Konuşma 3-4.

çabuk olmak ve acele etmek için verdi” Hz. Peygamberin bu sözü söylemekten kasdı, hızlı gitmeyi ifade etmek içindi. Yani o kadar hızlı gidecekti ki, ikinci namazına Benu Kurayzada yetişilecekti. Görülüyor ki, bu anlayış, sözlük anlamını aşır ileri gitmekte ve sözün içinde belirlenmeyen amaç ve gayesine ulaşmaktadır. Gayeyi keşfettikten sonra sözlük anlamında durmamıştır. Hatta sözün sözlük anlamının nazari itibara alınmadığı söylenebilir. Çünkü sözlük anlamının gerektirdiği hükme aykırı hareket ederek, Benu Kurayzaya varmadan ikinci namazını yolda kılmışlardı.

Diğer kutbu teşkil eden sahabe Hz. Peygamberin sözünde sözlük anlamının geçerli olduğunu ve onun dışına çıkılamayacağını iddia etti. Bu grup sahabeye, sözlük anlamından ileri geçemediği ve lafza bağlı kaldığı için lâfızcılar dendi. Şüphesiz sözde ve sözlük anlamında kalanlar daha dar bir mana içinde sıkışmış kalmışlardı. Bunlar ikinci namazını Hz. Peygamberin emrinin sözlük anlamı uyarınca Benu Kurayzada kılmışlardı. Ama çoktan güneş batmış ve ikinci namazının vakti geçmişti. Aslında sözlük anlamına göre hareket ederek İslamın ikinci namazı için koymuş olduğu vakit ilkesini hiçe indirmişlerdi. Öyle anlaşılıyor ki, bunlara göre sözlerin sözlük anlamları önemli idi. Onlar çatıştıkları konuyu bir ilkeye ve esasa göre anlamak için akıl yormaya gerek görmemişlerdi. Demek ki onlarca ilke ve kaide önemli değildi. Öyle anlaşıyor ki, bu gurupta olanlar felsefi düşüncüyü ve ilmî disiplini kavramaktan uzak olup bilgileri bir hükümler yığını, ve birbirine karşıt olan malumat sahibi ve diğer bir deyimle iptidaî bilgi sahibidirler ve onunla ıktifa etmektedirler.

İslam tarihi boyunca bu iki ana kutup arasında olan çatışmaların ve git gel çalkantısının etkisi, İslam toplumunun siyasî, ictimaî ve ilmî çalışmalarında görülmüştür ve hâla görülmektedir. Bu, İslam'ın insanlara aşladığı ve telkin ettiği bir tutum ve anlayış mertebesi olmayıp, insanoğlunun yaratılışında mevcut olan anlama, kavrama, muhakeme etmedeki farktan doğmaktadır. Her toplumda bu tip farklı insanlara rastlanmaktadır. Kutsal olan veya olmayan eski metinleri anlama, söylenen sözden söylenmeyen gayeyi kavrama esnasında, bu farklı kabiliyetler ortaya çıkmaktadır.

B- Osmanlı toplumuna bakarak, insan toplumunun canlı, uzvî bir varlığa benzediği yönünü ele almak istiyorum. Toplumun, tıpkı bir ağaç, bir fert gibi canlı varlığın, büyüme, yükselme, duraklama, yıkılma, ölme ve dağılmaya sebep olan bünyesel kanunlarına tabi olduğu görülmektedir. Bir ağaç fidanı ve çocuk, büyüyecekleri için ve büyüme

çağında oldukları için, vücutlarına, gövdelerine arız olan yaralanmaları, çentikleri, hastalıkları, vücutlarının sağlamlığı, zindeliği, büyüme enerjisi ve organizmanın dinamikliği, mekanizmanın süratli çalışması sayesinde çabucak tamir eder, hiç bir arıza bırakmadan büyür ve hayatına devam eder.

Osmanlı toplumuna baktığımız zaman, bir beylikken, küçük bir toplum iken büyümeye müsait bir bünyeye sahip olduğu görülür. İlk Osmanlı toplumu güçlü, kuvvetli, enerjik, hızlı ve dinamik bir bünyeye sahiptir, daima büyüyen ve büyümeye niyetli, büyümek için yarıp tutuşan bir arzu ve emel kendisine hakimdir. İşte böyle bir ruha sahip olduğu için önüne çıkan büyük ve küçük engelleri, arızaları, içtimai ve siyasi hastalıkları hızla tedavi edip yükselmek üzere yoluna devam etmiştir. Komşu beyliklerle, Bizansla ve Timurla olan savaşlar içinden yılmadan, yıkılmadan, düşe kalka azimle yoluna devam etti. Çünkü böyle istedi, böyle arzu ettiğine ve niyet ettiğine azimle sarıldı.

Burada iki faktörün olduğunu düşünüyoruz. Bu iki faktörle toplum uzvî bir varlıktan ayrılabilir. Biri yönetici kadrodur. Yönetici kadronun vazifesi topluma canlı, dinamik ve ileriye doğru atılım yapabilecek bir ruhu aşlamak ve bunu ona inandırmaktır. Bunu üç esasta toplamak mümkündür. Adaleti, toplumun can ve mal emniyetini sağlamak. Toplum ashında buna muhtaçtır. Bunları kendisine temin edenin yoluna başını koyar. Zaten koymazsa, bunları elde edemez. Ama toplum hem başını verir ve hem de adalet, mal ve can güvenliği olmazsa, o zaman fertlerde çözülme olur ve toplum yıkılır, ne yönetici ve ne de yöneten kalır. Bu üç esası ferde ve topluma sağlayan yönetici ve siyasi, toplumu istediği yöne yöneltir ve imkânsızlıkları mümkün kılar.

İkincisi de toplumun ve yöneticinin yorgun düşmesidir. Asırlar boyunca ilerleyen, büyüyen, hızlı giden bir toplum yorgun düşebilir, ideal bakımdan, yani maddî ve manevî bakımdan olduğu gibi zihni bakımdan da doymun hale gelebilir. Bu durumda ilerlemeye istek ve arzu kalmaz. Elde edilen yeterli sayılarak, yavaş yavaş gerileme ile beraber sermayeden harcanmaya başlanır. Merkezi hükümet, uzakta kalan sınırlara ve ücra köşelere güç ve kuvvet gönderemez, karşı güçlerin ve yabancı baskıların açacağı gedikler, yara ve bereler büyümeye yüz tutar. Bunlar zamanında tamir edilemez ise hastalık gittikçe bütün topluma ve devlet bünyesine sirayet eder.

Osmanlı toplumunda bunu müşahade etmek kolaylıkla mümkündür. Yaşlanan bir ağaç ve insan vücudu, hastalıklara daha az mukave-

metli olup arızalarını tedavi edemez veya tedavide çok zahmet çeker. Artık canlılık, enerji, güç ve kuvveti azala azala ölüme doğru gider ve bir gün ölür. Osmanlı İmparatorluğu da bir canlının hayatına benzetilmektedir. Yaşlandıktan sonra ortaya çıkan hastalık ve aksaklıklar onda daha önceden de vardı. Ama genç ve dinamik toplum onların üstesinden gelecek güçte olduğundan tedavi etti ve ezip üzerinden geçerek hedefine ulaştı. Yaşlandıktan sonra ise aksaklıkların altında ezilmeye başladı.

Bunu açıklamakla demek istiyoruz ki, yaşlıktan sonra tedavisi zor olmaya başlayan veya ortaya çıktığı sanılan hastalıklar bünyede daha önce de vardır. Ancak onlar o zaman yayılmaya, su yüzüne çıkmaya imkân ve uygun şart bulamazlar. Bu bakımdan toplumun bir canlı varlığa benzediği bir vakıa sayılabilir, ama tıpkısı olduğu söylenmez.

Bu iki genel ilkenin açıklanmasından sonra Osmanlıların içinde buldukları ve öğretimi etkileyen sebep ve şartları gözden geçirebiliriz. Şöylece sıralayabileceğimiz bu etkenler öğretimin gerilemesinin sebeplerini açıklamaya çalışacaktır.

1- Merkezilik (Merkeziyet):

Eski çağ devlet ve imparatorluklarında olduğu gibi bugün de siyasette dünya çapında üstün olan devlet, ilimde, teknik ve sanatta da üstün duruma gelmiştir. Bugünkü fenomen de bunu teyid etmektedir. Merkezden her tarafa hükmedildiği için, memleketin her köşesi her yönden merkeze bağlı olup herkes merkezden işini görmektedir. Bu ilimde de öyledir. İdarede ve ilimde en yüksek kişiler merkezde olduğu gibi en yüksek öğretim müesseseleri de merkezde bulunduğu için merkezin bütün memlekette maddi ve manevi üstünlüğü sağlanmış olur. Bütün Anadolu'da yüksek medresenin yalnız Bursa'da bulunması² oranın ilk merkez olması ve İstanbul'a yakın olmasıyla gene de merkeze yakın oluşunun rolünü hesaba katmak lazımdır. Ayrıca, üst düzeydeki alimleri gerektiğinde sürgün yeri ve danışmentlerin (yüksek tahsil talebesi) staj yeri olarak kullanılarak İstanbul'un bir nefes aldırma yeri gibi kullanıldığını düşünmek tarihi olaylara uygun düşer. Osmanlıların ilk merkezi İznik'i, sonra Bursa'yı, Edirne'yi ve nihayet İstanbul'u fethettikten sonra orayı hem devlet merkezi ve hem de ilim merkezi olarak geliştirdikleri tarihen sabittir. Memleketin en yüksek derecedeki kadularının, kadiaskerlerinin Sahn merkezlerinden mezun olma ve orada müderris

² Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, 161. Birlik yayınevi 1975.

olma şartının konması³ bu merkezçiliği kanuni müeyyideye dayandırmıştır. Ünlü bilginlerin hayatlarını ve vermiş oldukları icazetleri incelediğimiz zaman yüksek tahsillerini İstanbulda yaptıklarını görüyoruz⁴. Bu merkezçiliğin belki büyük alimlerin buluşmasını sağlaması gibi faydaları varsa da bizce şu zararları olmuştur.

a- Merkez'e çok uzak olan yerlerde çok zeki, hevesli, enerji dolu gençlerin merkeze gitme imkânları olmadığından sönüp gitmişlerdir. Eğer yakınlarında ilim merkezi ve yüksek ilim faaliyeti olsaydı, bir çok gencin okuma ve ilim hevesi kamçılanmış olacaktı.

b- İlim merkezleri arasında ilmi bir rekabet oluşacaktı. Her merkez kendi çevresinde daha değişik imkân ve şartlara göre başka yönlerde gelişme havasını yaratacaktı.

c- Merkeze akın eden ilim adamları oradan ayrılmak istemezler. Daha önce orada yerleşmiş olanlar, sonradan gelenleri çekemez. Öncekilerin idare ile dostlukları olduğu için kendilerine bir takım haksız mevki-ler ve çocuklarına da haksız vazifeler ve rütbeler temin ederek ailece kök salmasını ön plana almışlardır⁵.

d- Yüksek tahsilin merkezde oluşu büyük alimlerin oraya gitmesini teşvik ettiği gibi, öğrencilerin de oraya akın etmeleri, netice olarak, ikamet, yiyecek ve hoca bulma sorunu yaratmıştı. Hoca sorununu ilerde ele alacağız.

2- Saltanat kavgasının, milleti karşı karşıya savaştan kutuplara ayırması, idarede hak ve adalet mefhumlarının tartışılmasına sebebiyet vermek suretiyle, milletin mal ve can güvenliğinin ortadan kalkmasını doğurmuştur. Padişahın, kardeşleri ile veya oğulları ile, ya da bir oğlundan yana ötekisi ile karşı karşıya, ordu düzenleyerek savaşması, müslümanın kanını müslümana döktürme, elbette, idarî, siyasî, ictimai sorunların dışında dinî ve vicdanî sorunlar doğurmuş ve neticede toplumun manevi değerlerini sarsmıştır. Aslında bu taht ve şehzadelik kavgaları, sarayın getirmiş ve uygulamış olduğu idare düzenindeki ikilik veya yabancı (devşirme) ile asıl Türk-Müslüman unsurlarının meşruiyet perdesi arkasında çarpışmalarıydı⁶. Bunların tahlili diğer bilimcilere

3 Kadı olmak için mutlaka yüksek medrese mezunu olmak şartı (Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi 10/270). En yüksek tahsil Sahn Semanda yapılırdı (İ.H.U.İlmiye 12). Sahn'a girmek için önceleri en az üç ve sonraları en az beş yıl diğer medreselerdeki programda bulunan (muretteb) dersleri bitirmek şart idi (İ.H.U.İlmiye 14, 16).

4 Bu devrede verilmiş icazetlere bak.

5 Daha sonra örnekleri verilecek.

6 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 381, 383-386, 397 Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, 108-110, Bilgi Yayın evi 1975.

aittir. Bize burada gerekli olan öğretimi etkilemesi yönüdür. İç savaş olan bir yerde güvenlik de, iktisadî durum da bozular. Bunun yanında yenen ve yenilen taraf da aynı toplumun iki parçası olduğundan, ölenler, yaralananlar, malları ellerinden alınanlar veya mal vuranlar, hangi taraftan olurlarsa olsunlar toplumu uzun süre huzursuz edecektir. Sonunda birinin acısı unutulmadan yeni birinin başlaması işleri gitgide bozmuştur. Bu ortamdan hoca ve talebenin etkilenmemesine imkân yoktur. Böylece kendisini tamamen ilme veremeyen talebenin, mezun olsa da istenilen ehliyeti elde etmiş olduğu söylenemez. Bu hadiselerle medreselilerin de doğrudan veya dolaylı yoldan katılmış olduklarını tarih belgelemektedir⁷.

3- Osmanlı idaresindeki aksaklık ve karışıklıkların sebeplerinden biri de padişahın tahta çıkıncaya kadar geçirdiği hayatın etkisidir. Padişah olana kadar her an öldürülme endişesi altında kapalı odalarda hayat sürmesi sonucu, dış hayatı ve idarecileri şahsen tanıma fırsatları olmamıştır. Padişah olunca da lalasının veya kızlar ağasının tavsiyesine boyun eğmiştir. Böylece aslında bir çete şebekesi gibi çalışan yüksek idaredeki insanları, doğrudan tanımayıp o şebekeden biri vasıtasıyla tanımak sureti ile başa geçirme zorunda kalmışlardır. Karşı şebekenin hemen gizli faaliyetine başlaması ile ise kısa bir zamanda (bazan bu zaman iki ayda bitebilir) önce tayin ettiği sadrazamı idam etmek sonra da öteki şebekelerin tavsiye ettiği birini sadrazam yapmak mecburiyetinde kalmak. Bu, 17 ve 18'nci asırların Osmanlı imparatorluğu idaresindeki bozukluğun baş nedenidir. Daha acıklısı, III. Murad'ın bir rasathane yapmaya emir verip, daha bitmeden yıkılmasına ferman çıkarması on altıncı asrın son çeyreğindedir.

Şeyhülislam ve kazaskerler, devleti idare eden üst düzeydeki şebekenin içinde yer alırlardı. Bunları yapanların içinde hak, adalet, ve şeriat mefhumuna gerçekten bağlı olanı yok gibiydi. Ama onlar, kendileri veya şebekelerinin menfaatını, haksız ve şeriat dışı olduğunu bildiği halde, bunu hak, adalet ve şeriat adına yaptıkları yaygarasını basarlardı. Herkes kendi nefsinin tanrı edinmiş, o tanrıyı tatmin etmek için iftira ile sadrazamların, padişahların ve iyi hizmeti geçmiş nice paşaların boyunları, muhakemesiz, sorgusuz uçurulmuştur. Bu ortamda, can ve mal emniyeti

⁷ Mustafa Akdağ, Medreseli İsyanları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası c.11/361.1949-50 Medreselilerin ayaklanmaları 1557-1597 yılları arasında yoğunluk kazanmıştı. Bunların en önemli tarafı yalnız Türk medreselerinde ve Türk talebeleri arasında çıkmış olması ve (362) Anadoluda Tarsustan Giresuna çekilen bir hattın batısında kalan bölgede vuku bulmasıdır.

nasıl kalırdı? Böylece iktisadî sosyal hayat alt üst olmuştu. Bu durumda medreseliler hoca ve talebe olarak elbette bir ilerleme kaydedemezdi. İşler ve ilmî müesseseler olduğu gibi cahillerin elinde ve menfaatçilerin kontrolünde kalmıştı.

4- Talebe isyanları:

Yüksek idarede baş gösteren aksaklık ve bozuklukların memleketin diğer yerlerine de sirayet edeceği şüphesizdi. Anadolu köylüsünün, Mustafa Akdağ'ın ifadesiyle Moğolların, Selçukluları 1243 de Köseadağ savaşında yenmesiyle, çift bozanlığı⁸ yani çiftini çubuğunu, tarlasını, evini barkını terkedip şehirlere ve başka yerlere göç başlamıştı. Osmanlıların yükselme devrinde savaşların ve fetihlerin araya girmesiyle bu göçler duraklamış gibi oldu ise de Şah İsmail'in İran'da 1499'da ortaya çıkması ile "Kızılbaş Levent"⁹ ler, gurublar halinde İran'a doğru göç etmeğe başladı. Bunda rol oynayan geçim derdi idi. Bu çift bozanlar başı boş gezen serseri takımı olup merkeze karşı hareket etmek ve baş kaldırmak isteyen herkes tarafından istismar edilmekte idiler¹⁰. Bunların belli bir tutum ve siyasetleri olmayıp işleri çapulculuk yaparak, etrafı korkuya salıp çalıp çırpmak ve göz göre göre zorla almak ve gasbetmekti.

Levent¹¹ Sekban ve diğer deyimle çiftbozanların evlerini, tarlalarını terketmeye sebep, devlet adamlarının halka yaptıkları haddi aşkın salsular ve vergileri ağırlaştırmalar¹² olarak görülmektedir. Özetle şunu söylemek yeterlidir. Ehli Örf¹³ denilen idareciler ve askerler, ehli şeriat denilen kadılar ve halkın bozguncu takımı olan başıboş leventler, Anadolu'yu soyup soğana çevirmek, halka zulmetmek, mal ve can emniyetini hiçe indirmekte köşe kapmaca oynuyorlardı¹⁴. Menfaatlarının gereğine göre birleşiyor, bazan hasım oluyor, ama her seferinde halk zarar ediyordu. Halkı eşkiyadan kurtarmaya gelen devlet kuvvetleri, eşkiyanın yaptığını tekrar ediyordu. Eşkiyanın fertleri arasında din, soy ve mezhep

8 Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, 115, Bilgi yayınevi, 1975.

9 Age ve 120.

10 Age 116 Şehzade Korkudu 1510 da Bursa valiliğine giderken soymuşlar. Şehzade Ahmed ve oğlu Murat da taht kavgasında bunları etrafına topladı. (130) Kanunu'nin oğlu Selim ve Beyazid çatışmasında çift bozanlar Beyazid'i tutmuştu.

11 İşsiz güçsüz boş insan demek, Age 153.

12 Age 121

13 Beylerbeyi, sancakbeyleri, şehirdeki subaşılar ile bunlara bağlı bütün polis güçleri, köy, kasaba gibi yerlerde valilerin, subaşılardan adamları, köy kaza ve il subaşıları, Kethüdalrı, Kaymakamları, hükümetin merkezden atadığı mübaşirler demektir (Age 242)

14 Age 141, Sipahilerin soygunculuğu ve kadınların onları beraat ettirmesi 153.

birliği söz konusu değildi. Türk, Kürt, Ermeni ve Rum asıllı kimseler¹⁵ aynı yolun yolcusu olarak "yoldaş" oluyorlardı.

Köylerini genç yaşta bırakıp "levant" olarak soygun örgütlerinde yer alan çiftbozanların dışında evsiz barksız gezgin olan çingene gibi grublar da soygunlara, cinayetlere, hırsızlıklara katılıyor ve hatta fuhuş olaylarında bile adları geçiyordu¹⁶.

Bu bozuk düzenden, medreselerin de etkilenmemesi imkânsızdı. Özellikle medrese öğrencileri çoğunlukla köy çocukları idi. Çiftbozan levantlerin bozduğu veya çiftbozanlığa sebep olan etkenler, bunların ailelerini de etkisi altına almıştı. Köydeki geçim imkânları çok daralmış olan ana ve babanın çocuklarını, çiftbozan-levant yapma yerine onları daha erken yaşta medreselere göndermeyi tercih edeceklerine şüphe yoktu¹⁷. Ancak medreselere akın etmeye başlayan öğrenciyi barındıracak imaretler (talebe yurtları) kâfi gelmemeye başladı. Öğrencilerin hem barınma ve hem de beslenme yönünden birçok problemleri vardı. Fakat öğrencilerin sıkıntıları yalnız yatacak ve yiyecek bakımından değildi. Aynı zamanda hocasızlığın da sıkıntısını çektikleri bir gerçektir. Mustafa Akdağ, yüksek tahsilini bitirenlerin devletin ihtiyacını aşmış olacağını¹⁸ sanıyorsa da biz aynı kanaatte değiliz. Eğer Anadolu medreselerinde ders okutan hocaları da devlet hizmeti sayıyorsa, kanaatımızda daha eminiz. Yok eğer, önemli kadınlıkları kastediyorsa bundan şüphedeyiz. Burada önemli bir sorun daha ortaya çıkıyor. İstanbul'da yüksek tahsilini bitirmiş olanların ne derece tekrar Anadolu'ya, memleketlerine dönmeye can atıp oralarda vazife aldıklarını incelemek lazımdır. Bugüne kıyas edersek, kimsenin memleketine veya Anadolu'ya vazife almaya gitmeye gönüllü olmadığını ileri sürmek gerçeğe daha uygun olabilir. Merkeziliğin bir zararını daha böylece tesbit etmek mümkün oluyor. Medrese öğrencilerinin (suhte) ahlâk dışı hareketlerinin, yaptıkları tahsil gereği onlara yakışmadığında şüphe yoktur. Ancak Mustafa Akdağ, medrese derslerinin engel olucu hiç olumlu bir etki yapmamış olmasına dikkati çekiyor ve derslerin büyük kısmının günah-sevap üzerinde olduğu halde bunun tesir etmemesinin ilgi çekici olduğunu ifade ediyor¹⁹.

Dediğimiz gibi medrese öğrencilerinden umulan ahlâklı ve dürüst olmalarıdır. Ancak kabul etmek gerekir ki, sadece medreselilerin değil,

15 Age 124,

16 Age 150,

17 Age 154.

18 Age 154.

19 Age 156.

her müslümanın öyle olması gerekir. Çünkü en basit müslüman en azından büyük günahların beş on tanesini bilir, ama gene de o günahları işler. Bundan ayrı olarak medrese öğretim programını yakından bilen bir kimse böyle bir hükme kolayca varmaz. Çünkü medreselerde ilk okutulan dersler Arapça dil bilgisi (Sarf-Nahiv) ve edebiyat, mantık gibi dinle ilgisi olmayan derslerdir. Bu dersler seneler alır. Dini dersler bundan sonraki yıllarda okunur. Onun için medreseye gelip bir iki sene eğlenen kimsenin dilbilgisini yeteri kadar öğrenme imkânı, o zamanki sisteme göre yoktu. Üzerinde durmak istediğimiz iki noktadan birisinin hocaların azlığı olduğunu söylemiştik. Hocaların derslerinde ne derece kafiyetli oldukları ayrı bir sorundur. İkinci nokta öğrencilerin yatakhanelerde ve odalarda çok sıkışık olduklarını kabul edince, gürültüden hiç birinin gereği gibi dersine çalışma imkânı olmadığı açıkça anlaşılır. Bundan başka dil üzerinde ilerde duracağız. Yabancı bir dilde bir kaç dil kaidesi öğretilmesinin öğrenciye dini bir kültür verdiğini iddia etmek zordur. Bunun için din derslerini çoğunlukla okuduğu kabul edilen medrese öğrencilerinin, sanıldığı kadar okumadıklarını programlarını tetkikde dinin hükümlerine aykırı hareket etmelerinden, din öğretiminin tesir etmediği sonucuna varmak insanı yanlış bir hükme sürükleyebilir. Ayrıca medrese derslerini eski tertibine göre okuyan ve programlarını oldukça bilen biri olarak şunu ifade etmek isterim. Medreselerde, okunmuş olan fıkhıdır. Fıkıhta genellikle öğrenilen dini hükümler, caizdir, caiz değildir, fasıttır, vaciptir, farzdır ve yasaktır. Günah ve sevap sözleri ve terimleri Kuran'da, Hadis'te ve bazı ahlâk kitaplarında geçer. Yüksek tahsil yapmayan bir öğrencinin günah ve sevap hakkındaki fikri ve bilgisi rastgele etraftan duyduğuna veya arapçası iyi ise özel merakı dolayısıyla büyük eserleri okumasına dayanır.

Farz ve haram (menhi) ile sevap ve günah her ne kadar çok sıkı ilişkili ise de aralarında fark vardır. Bunları göz önüne alınca sanırım ki, bir kaç senelik medrese öğrencisine din öğretiminin niçin tesir etmediği bir dereceye kadar açıklanmış olur.

Medreseli suhtelerin (öğrenci) karışıklık çıkardığı yerler, medrese ve imaretlerinin çok olduğu şehirler ve Anadolu'nun verimli bölgeleridir²⁰. Çünkü oraları daha çok öğrenci barındırmaya müsait olmakla, kapasitesinin üzerine çıkmaya da elverişli olup, kalabalık yerlerde insanların birbirini tanımaları daha azdır. Bu gibi meçhul kalma imkânı olan yerlerde karışıklık ortamı bulunur ve bundan istifade etmek isteyen fırsatçılar, sıkıntıda ve darda olanların isyan heveslerini tahrik edebilir.

Bu bölgelerden, Edirne civarı, Bursa, Balıkesir, Afyon Karahisarı, Manisa-Muğla- Isparta, Kastamonu-Çankırı-Bolu, Tokat-Amasya-Çorum, Tarsus-Silifke-Manavgat üçgenleri²¹ ve yöreleri talebe isyanlarına sahne olmuştur.

Medrese öğrencilerinin isyanlarında ideolojik bir sebep bulamadık. Yalnız iktisadi sebep ve geçim derdini ileri sürmek ön plana alınmıyor. Ashında iktisadi sebep sadece öğrenciler için söz konusu olmadığına göre sorunu biraz da levent denilen başıboş ve çiftbozanlar açısından ete almak gerekir. Bunlar, medreseyi alet ederek öğrenci olmadıkları halde öğrenci gözükmek halk içinde bir sempati ve hoş görürlük kazanmayı amaç edinmişlerdir²². Bazan öğrencileri de aralarına alarak ortaklaşa çapulculuk yapmak ve böylece suçu da ortaklaşmak amaçları da vardı. Bunun dışında kimsenin temas etmediği bir psikolojik sebep de vardır. Medrese öğrencisinin sakin, asude bir ortam içinde okuyup yükselmesini herkes özellikle, aynı yaştaki gençler çekememişlerdir.

Bunlar öğrencileri kışkırtıp, tahrik ederek onları bir defa medreseden dışarı çekmişlerdir. Dersini bir gün ihmal etmeye cesaret eden bir öğrenciyi tekrar medreseye sokmak zorlaşmıştır. Ayrıca her öğrenciyi standart bir zekâ, kabiliyet, temayül, aşk, ruh, nefis ve bedene sahip olarak kabul etmek bizi yanlış değerlendirmelere götürür. Sıkı bir kontrol ve öğretim programı uygulanmayan okullarda, fakültelerde bugün bile ne gibi aksaklıklar ve bozuklukların öğrencilerin eksik, bilgisiz kalmalarına, haklarına ve adalete razı olmamalarına sebep teşkil ettiği bir gerçektir. Öğrencilerin arkadaşlarını sınıflara sokmamaları her ne kadar çeşitli sebeblere dayanıyorsa da, her vakit ola gelen bir vakıa olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Hocaların öğrencilerinin çapulculukları karşısındaki tutumlarını öğrenemiyoruz. Ancak pek nadir de olsa bir müderrisin eşkiya olan öğrencilere başkanlık ettiği görülmüyor²³.

Öğrenciler (suhte) bazen kadılar ve bazan da sancak beyleri tarafından korunmuş olduklarına rastlanıyor²⁴. Bu onların isyanlarının büyümesine ve kolayca bastırılmamasına neden oluyordu. Medrese öğrencilerinde görülen kargaşalığın izlerine Fatih devrinde de rastlamak mümkündür. Gittikçe sorunları büyümüş ve memleketin siyasi, içti-

21 Age, 160-162.

22 Age 183. Bunun için sefahat ve yolsuzluklarını halktan uzak tutmak için dağ başlarına güya kendilerine "medrese" yapmışlardı (187).

23 Age 190, 188

24 Age 204.

maî ve iktisadî durumu bozulunca, medreselileri daha da çok çapulcu-
luğa, anarşiye ve ahlak dışı hareketlere itmiştir. İşte bütün bu sebebler
medrese öğretim ve eğitimini aksatmış ve geriletmiştir. Hem iyi hoca
yetişmemiş ve hem de iyi alim olmanın arzusunu taşıyan talebe kal-
mamıştır. Bugünkü öğrenci hareketlerine kıyaslanarak denebilir ki her-
kes, çalışıp bilmeden kolayından diploma alıp, haksız mevki ve vazife
alma peşinde idi. Herkesin de bunu yapacak adamı vardı. Bize öyle
geliyor ki, suhtelerin (medrese öğrencileri) isyanı ve çapulculukları, med-
reseli ünvanını almaları sadece çıkış noktası bakımından olsa gerektir.
Başlangıçta talebeler isyan etmiş ve vurgunculuğa başlamış olduklarını
tarihen tesbit etmek gerekir. Ancak sonradan gelenler medresede öğrenci
olmadan öğrenci gibi gözükmüş²⁵ ve medreseyi bir karargah gibi kullan-
mış olabilirler²⁶. Ya da gelip medresede bir kaç yıl okuduktan sonra eşki-
yalığa başlamış olmaları düşünülebilir. Her sene bir kaç ay medresede
okuduktan sonra cer yapma bahanesiyle yola çıkıp vurgunculuk yapı-
yorlardı²⁷. İstanbul'a varan ve kadınlara arzedilen birçok olaylar kesik şî-
kâyet ve kazai hadiselerdir²⁸. Medreselilerin, günlük, haftalık veya yıllık
faaliyetlerine dair vesikalar olmadıkça bunların hangi seviyede ve kaç
yıllık medreseli olduklarını ve kültür seviyelerini tesbit etme imkânı
yoktur. Bunların medrese kaçkını, cahil ve hiç bir terbiye görmemiş
anarşist gençlerden ibaret olduklarını kabul etmek gerekir. Yaptıkları
çapulculukların sonucu elde ettikleri serveti köyde ailelerine götürdükleri
zaman²⁹ aileleri onları nasıl karşılıyordu ve ailelerine ne diyoarlardı?
Bunları "cer"den halkın kendi rızasıyla verdiği bahşiş, fitra ve zekât ola-
rak mı anlatıyorlardı? Böyle değil idiye aile fertleri ve öğrenci olan ço-
cukları da kötü kişi olarak damgalanmaları gerekirdi.

Medrese isyanlarının bastırılmaması, yayılması ve uzun bir süre
devleti meşgul etmesi çok güçlü bir isyan olduğundan dolayı değildi.
Her tarafta her türlü bozgunculuk, çapulculuk vardı. Medreseliler de
onlar arasında bir gruptu. Bunun yanında devletin resmi tedip kuvveti,
jandarması diyebileceğimiz milis kuvveti, Türklerden meydana gelen
"İl erleri" resmi teşilatının bile bozgunculuk yaptığını görünce³⁰ durumun
ne kadar karışık olduğu daha iyi anlaşılabilir.

25 Age 166.

26 Age 188.

27 Age 165.

28 Age 164, 169, 170.

29 Age 184, 187.

30 M.Akdağ, Medrese İsyancıları-İktisad Fakültesi Mecmuası 368-69.

Sonuç olarak bize intikal eden şudur. Medrese öğrencileri, bir sürü sebebler altında derslerini bırakıp eşkiyalığa başlamışlar ve bu, medrese öğretiminin gerilmesine sebep olmuştur. Neticede daha belini doğrultacak seviyeye yükselememişti. Bugün 31 Aralık 1980 de Türkiye Cumhuriyetinde Yüksek tahsil ve bir dereceye kadar liseli öğrencilerin oluşturdukları anarşik olayların üstesinden hükümetlerin gelemeyecek boyutlara ulaştığını gördüğümüzü kaydetmeliyiz. 12 Eylül 1980 tarihinde memleketin kominist solun elinde Afganistan gibi bir duruma düşmesini önlemek için Türk Ordusu ihtilal yaparak, bütün memleketi idareyi ele aldı. Buna sebep öğrenciler ve onları kışkırtan hocalar, destekleyen bilinen katiller ve bilinmeyen gizli ajanlardır. Bunu günümüzde böyle görünce yalnız medreselilerin de anlatılan biçimde, bastırılması güç bir isyana, karışıklığa kalkışmaları insana mubalağa edildiği kanaatini vermektedir.

5- Dil sorunu:

Medreselerde öğretim dili Arapça idi. Bu, İslâm dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamberin sözlerinin arapça olmasının bir gereği idi. Gerçek dini anlamak için ana kaynağını anlamak lâzımdı. Osmanlılara gelinceye kadar da asırlar boyu Arapça, müslümanlarca ilim dili olarak kullanılmıştı. Bu kuvvetli bir gelenek idi.

Ancak bizim inancımız odur ki, her hangi bir dil, konuşulan ve ana kucağında öğrenilen bir dil değilse, o dil ile ilim tahsil etmek çok zordur ve bir zorlamadır. Bu dil ile yazılmış olan eserleri okumak, öğrenmek mümkündür. Ama böyle yabancı bir dilde tahsil yaptıktan sonra, o dilde, o dilin konuşulduğu ana vatanında uzun bir süre kalmadıktan ve onu ana dili haline getirmediikten sonra, fikrî ve ilmî bir keşif ve icad yapabilmek pek zordur. İlim ve tedris dili çarşıda, pazarda, sôkakta, evde konuşulmalıdır. Öğrenci medresede okuduğunu daha kapısında unutmamalıdır. Asıl gençlik yıllarını böylece lisan öğrenmek için vakfetmeye mecbur olan bir öğrencinin öğrendiği dile sahip olması, istediği gibi zihni ve fikri tasarrufta bulunması, ancak medresede öğrendiği kelime ve ifadeleri iyi ezberlemişse hatırlama ve onları tekrarlama yeteneği ile olur. İlim adamı, hiç düşünmeden, kelimeleri zihninin ve hafızasının köşelerinde aramadan, konuşup düşünme ve yazma melekesine sahip ise, ilimde, düşünce, medresede ve okulda öğrendiğinin ötesine geçebilir. Bunun için insan kendi dilinde öğretim yapmalıdır. Başka dilde öğretim, ancak onun memleketinde olmalıdır. Ama, kendi dilinde öğretim yaparken yabancı dil öğrenmesi ve yabancı ilim adamlarının fikirlerinden istifade etmesi ayrı bir konudur. Şüphesiz yabancı diller ve

arapçayı çok iyi ve ana dili gibi bilen kimselere her zaman, ilim ve fikir yönünden ihtiyaç vardır. Yabancı dilleri çok iyi bilenleri yetiştirmek ve yabancı eserleri Türkçeye kazandırmak, her müessesenin ve şahsın başlıca gayesi olmalıdır ki, Türk tefekkürü ve medeniyeti doğmuş olsun.

Kanaatimize göre Osmanlı Medreselerinde ve daha doğrusu Türk diyarında bütün öğretimin ve eğitimin Arapça olması ilmin daha çok inkişaf etmesine engel olan sebeplerden ve belki en önemlilerinden biridir.

Buna rağmen Osmanlı âlimleri içinde kendi memleketinde Arapça tahsil yapıp, Arapça yazarlar çoktur. Bunların verdikleri eserler, zamanın Arap âlimlerinin eserleri ayarında ve bazan onlardan üstün olmuştur. Bunu büyük takdirle karşılamak gerekir. Ancak medreselerde okutulan Arapça ilim dili idi. Kendine has klasik bir uslubu ve ifadesi vardı. Sonra, okutulan eserler de çoğunlukla aslında Arap olmayan alimlerin yazdıkları eserlerdi. Diğer önemli bir durum da edebi zevki göz önüne getirmeyen, ilmin gerektirdiği, kesin ve açık vakıayı, gerçeği tıpa tıpa ifade etmek kasdiyle yazılmış olmasıydı. Edebiyatın gerektirdiği hayali tasvir ve gereksiz sözlerle gelişi güzel bir manayı mecaz, kinayeli ve istiareli ifadelerle anlatmaya özenilemezdi. Şimdi de böyledir. Herhangi bir dilin edebi yazısı ve ifadesi o dilin ilmi dilinin yazı ve ifadesinden ayrıdır. Konuşmak ayrı bir öğretim ister. Osman Ergin "Türk Maarif Tarihi" adlı eserinde Osmanlı âlimlerini tenkit ederken³¹ bu hususları kavramamış veya kavramamış gözükerek müsteşriklerin iki üç senede mükemmel bir şekilde Arapça konuştuklarını methedip bizim alimleri küçük göstermeğe, cahil, Arapça bilmez olarak ilan etmeğe kalkışmıştır. Ama kendisi bir yazar olsa bile alim olmadığı için yaptığı suçlamaların yönünü bilmiyor ve neyi nasıl tenkit etmesi gerektiğini kestiremiyor. Biz de medrese program ve öğretim tarzını tenkit edeceğiz. Osman Ergin'in o kadar övdüğü müsteşriklerin hiç biri şimdiye kadar Arapça bir eser yazmış değillerdir. Sonra her birinin kaç defa Arap memleketlerine gitmiş aylarca, senelerce kalmış olduklarını hesaba katmalıdır. Bugün bile müsteşriklerin içinde kolaylıkla ve akıcı bir şekilde Arapça konuşana rastlamak zordur. Kendim karşılaştığım bir çok Arapça profesörü

31 Osman Ergin, hem ilim ve hem de arap dili bakımından tenkit ediyor. Musa Kazım da ilim dili arapça ile edebî dil arapça arasında fark görmek istemiyor "Biz arapça okumuyoruz, arapça yazılmış fenleri okuyoruz" sözü söz mü? (Sırat-ı Mustakım, aded 54, sayfa 22; 1 Ramazan 1327 (1909) diyor. Aslında ilim hatta felsefi dil ile edebî dil arasında hem uslub ve hem kelime ve terimlerin kullanılışı bakımından farkın olduğunu inkar etmek imkansızdır. Ancak, edebî dili öğretmenin gereğini savunmak ayrı şeydir, dil öğretimi yapmak gene ayrı şeydir.

ve İslam ilimleri mütehasası müşteşrikin tek kelime Arapça konuşamıştır. Selis Arapça konuşanları pek enderdir.

Osmanlı âlimlerinin yazdıkları eserler hakkında bir fikir elde etmek için "Keşf ez-Zunûn", "Osmanlı Müellifleri" gibi eserler ile³² İstanbul Kütüphanelerini taramak lâzımdır. Ancak Osman Ergin'in gözünden kaçan iki noktaya daha cevap vermek istiyorum. Böylece onun gibi düşünenlere de cevap vermiş olacağım. Her müellifin yeni bir keşif ve icat ortaya koymasını istemek çok yanlış bir tutumdur. Dünyanın en eski çağından bugüne kadar her hangi bir kimsenin böyle bir istekte bulunması akla ve vakiaya aykırıdır. Binlerce kişi yazar çizer, alim olur, onların içinden bir kaç tanesi orijinal olur. Orijinalı çoğunluk ve çevre yaratır. Son olarak bazı ün yapmış büyük alimleri de eser yazmadıkları için sıfıra indirmek büyük haksızlıktır. O adlarını zikrettiği alimlerin hayatlarını incelediğimiz zaman, çok talebe okuttuklarını, iki üç defa icazet verdiklerini görüyoruz. O zamanki sisteme göre bir icâzet verme süresi 13 ve 14 yıldır. Haftada dört gün ve her gün bir kaç saat ders veren ve 35 küsur sene devamlı talebe okutan alimden ayrıca eser yazmasını istemek, hocalıkla uzaktan yakından ilgisi olmayan bir kimsenin arzusu ve isteği olur ki, bu imkânsız olanı istemekten başka bir şey değildir³³. Ashında bugün de yalnız Arapçayı değil, her hangi bir dili öğretmek, sadece biz Türklerin sorunu değil, bütün dünya millet ve devletlerinin sorunudur. Sonra şimdiki okulların yabancı dil öğretmedeki başarılarına bakıldığı zaman eskinin başarısızlıklarının devam ettiği görülür. Şimdi de iyi dil bilenler ya özel hocalardan ders alıyor veya dil okullarına gidiyorlar.

İkinci Meşrutiyet (1908)'den sonra memlekete gelen fikri hürriyet sonucu medreselerin de ıslahı üzerinde en çok Medreseliler durmaya başlamıştır. Bu arada Medrese içinde en çok tenkide uğrayan ders Arapça olmuştur.

On, onbeş veya yirmi sene medresede ömrünü tüketen bir kimsenin ilim ve fenleri öğrenmesi şöyle dursun, Arapçayı bile gereği gibi öğrenmekten aciz kalmasının sebebi olarak metotsuzluk ve usuldeki nizamsızlık

32 Ayrıca bak: İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi 1/270-284, 2/575-608, 3/490-550, 4/513-550.

33 Bak: Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi 1/105, 107, 108, 112, 114. Bir örnek: Okutmakla meşgul olarak küçük bir risale dışında eser yazma imkanı olmayan İstanbullu Hafız Ahmet Şakir Kebir (1235-1315) (1819-1897) üç defa icazet vererek birinci defasında üçyüz, ikinci defasında yüzelli küsur ve üçüncü defasında altmış kadar talabaya icazet vermiş, Sırp muharebesinde binbaşı rütbesi ile harbe iştirak etmiştir. Son asrın büyük alimlerinin çoğunu yetiştirmiştir (M. Zahid Kevseri, el-Tahrir el-Veciz, 29, H.D. 2/154. Osmanlı Müellifleri 1/340).

göze çarpmaktadır³⁴. Bir Tebliğde medreselerin ağılanacak bir gerilikte bırakılacak olursa elli sene sonra isimleri ancak tarihte görülebilecek olduğu ifade edilmişti. Oysa on beş sene sonra lağvedilmiş ve tarihe intikal etmişlerdi.

Değişik Medeniyetlerin Doğuşuna Dilin Tesiri

Bir Fransız, Alman ve İngiliz tefekkürü, felsefesi ve medeniyeti, kendi milli dilleriyle okumaya ve okutmaya başladıkları andan itibaren doğmaya başlamıştır. Diğer deyimle kendi dilleri ile düşünmeye ve yazmaya başladıkları zaman hem dilleri gelişmiş ve hem de ilim, medeniyet ve felsefede yenilik yapma hususunda atılımlarda bulunmuşlardır. Çünkü kolay, serbest, zahmet çekmeden düşünme ancak ana dilinde olabilir. Anadille düşünürken kelime ve mana ikisi bir anda insanın zihninde doğuverir. Yabancı dilde manayı ifade etmek için insan kalıp, kelime ve ifade aramak zorunda kalır. Hem zahmet çeker ve hem de mana sıkışıp kalır, serbest hareket edip patlama, sıçrama ve atılım yapamaz. Batının milli dilleri, Latince'nin esaretinden kurtulup birer ilim dili oldukları zaman her millet kendi karakterinin simgesi olan bir medeniyet ve felsefe kurmuştur. Bunun dinle alakası yoktur. Hepsisi eskiden Hıristiyan idi, gene de Hıristiyan olmakta devam ediyorlar. Ashında eskiden tek tip Hıristiyan medeniyeti varken şimdi çeşitli Hıristiyan milletlerin meydana getirdiği çeşitli Hıristiyan medeniyetleri doğdu. Dillerinin, medeniyetlerinin ve düşüncelerinin kendilerine ait ayrı ayrı özellikleri olduğu halde din bakımından Hıristiyan ruhunu, kültür ve espirisini taşımaktadırlar.

Müslüman milletler de eskiden kendi dillerinde tedarisat yapmış olsalardı, her biri kendi milletine, bulunduğu bölgenin, iklimin havasına ve şartlarına göre ayrı ayrı, değişik felsefe, medeniyet ve düşünce sistemi ortaya koyacaktı ve hepsi de gene İslamın ruhunu ve felsefesini taşıması olacaktı. Arap olan ve Arapça yazan Muhiddin İbn Arabî nekadar Müslümansa, bir Türk olan ve Türkçe yazan Yunus Emre, Farsça yazan Mevlana da o kadar Müslümandır. Arapçanın dışında yazanların Müslümanlığı Arapça yazanların Müslümanlığından az değildir. Dilin dinle ilgisi yoktur. Hıristiyan Araplar da yazıp çizmektedirler. Arapça

34 12 Temmuz 1325 (1909) Debre'de toplanan Kongre'de Arnavud şair Hafız Alinin Kongreye sunduğu medresenin durumuna dair sekiz maddelik bir ıslah programı ortaya atmış ve beşinci maddesinde: "Arapçadan Türkçeye Türkçeden Arapçaya tercüme ve mükaleme suretiyle Lisan-ı Arabî'nin suret-i mükemmelede tedrisi" ve altıncı maddede "Her sene sonunda imtihanların ciddi ve muntazam bir tarzda icrası gibi metodun ıslahını getirmektedir (Sırat-ı Mustakım, Aded 49, Sayfa 368).

yazıyorlar diye yazdıkları, çizdikleri, ortaya koydukları medeniyet ve felsefe Arap felsefesi ve medeniyetidir ama ruhu ve espirisi Hıristiyanlıktır.

6- Dînî ve İlmî Hürriyetin olmaması, 1908'deki İkinci Meşrutiyetten sonra Medreseliler tarafından da, İslâmda ilmin gerilemesinin sebeplerinden olarak üzerinde durulmuştur. Bunların içinde, daha önceki istibdad idaresinin, din ilimlerinin iyi tahsil edilmeye yardım etmesi şöyle dursun, mani olduğunu ileri sürenler az değildir. Burada şunu müşahade ediyoruz. Daha önceki asırlar için medreseliler ilmin gelişmesine mani olmakla itham edilirken, yirminci asrın başında iş tersine dönmüştür. Bu defa medreseliler ve din bilginleri idareci ve siyasilere itham ederek, onları din ilimlerinin gerektiği gibi tahsil edilmesine karşı çıkıp düşmanlık yaptıklarından dolayı itham etmişlerdir. Muhammed Nesib'in bu hususta söylediklerini günümüzün Türkçesi ile buraya alıyoruz.

"...Bu asırda yetişenlerimiz neden geçmiş asırlarda yetişenlerin topuklarına bile yaklaşamıyorlar? Asırların geçmesi beşeriyetin ilerlemesine hizmet ederken, neden bizlerin gerilemesine sebep olmuştur? İşte bir sürü sorular ki, pek elem verici ve acıklı olduğu halde, cevabı zor değil, tersine kolaydır."

"İstibdad hükümetinin mesleğimize layık gördüğü kötü bakışlardan, mesleğimize vurduğu müthiş ve yıkıcı darbelerden bahsetmek, ilerleme yolumuzun önüne yığılmış olduğu aşılmaz engelleri bir bir sayarak cevap vermek mümkündür"³⁵. 1908 inkılabının getirmiş olduğu serbest yazma ile, hem medreselilerin içinde medresenin durumunu iyi kavrayanlar, diğer bir deyimle medresenin durumu ile dışardaki ictimai vakıayı ve yaşanan realiteyi kavrayanlar, iki durum arasındaki açıklığı görmüşler ve durumu düzeltmek için kaleme sarılmışlardı. Medresenin ıslahını, asra göre öğretim yapmasını içtenlikle istiyorlardı. Aynı zamanda medreseli olmayan münevver tabaka da medrese hakkında fikrini daha rahatlıkla söylemeye imkân bulmuş oldu. Bunların içinde iyi ve kötü niyetli olanların birleştikleri bir nokta vardı ki, o da medresesinin

35 M.Nesib, Ulema, Meslek-i İlmî, Beyanül-Hak, aded 10, sayfa 214, 13 Zıl-Kade 1326 (1908). Burada itham edilen İkinci Sultan Abdulhamit devridir. Beyanül Hak, aded 13, sayfa 274'de Hüseyin Hazım imzası ile şöyle diyordu "Medreselerimizin bugünkü esef verici halinden iman ve vicdan sahibinin üzülmemesi kabil midir? Hele kalbine saplanan istibdad turnağını, ... Allah'a şükür ki her anını bir türlü acıklı azab içinde geçirdiğimiz o zulüm devrinden kurtulduk. Bak: Aded 50, sayfa 1078, 25 Safar 1328 Sultan Abdulhamit hakkında "Ulema bu yeni darut tedrisin sürekli masraflarına karşılık olmak üzere evvelce hal edilen Hakan tarafından gasp olunup sonradan maliyeye devredilen bir takım evkaf gösterdi" (a. 1079), Hüseyin Hazım, aded 61, sayfa 1250, 14 Cumadel Ula 1328.

ıslahı ile ilgilenmekti. Medreseliler de artık eski çağların ve önceki nesillerin direnişinin faydalı olmayacağını gördüler. Artık 1773 de Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, 1796 da Mühendishane-i Berr-i Hümayun, 1827 de Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure ve 1834 de Mekteb-i Harbiye açıldı. 1838 den sonra Medresenin dışında rüştiyeler ve diğer okullar kurulmaya başlandı. 1857 de Meşihatın dışında Maarif Nezareti resmi bir Hükümet dairesi haline geldikten sonra medresenin karşısında aynı yetkiye ve belki siyasilerin desteğiyle daha çok yetkiye sahip bir teşkilat oldu. Modern okullar ve Üniversite açmaya (her ne kadar zaman zaman kapanmışsa da) başladı. 1900 den sonra gelişen üniversite Medresenin bazı şubelerini-Kudat'a karşı Hukuk, Medresenin din bilgisi veren kısmı karşısında da Din şubesini açınca medrese kenara itilmiş oldu³⁶. Gittikçe hayattan ve kültür çevresinden atılacağını anlamıştı ki, hemen ıslahat yapılmasını istemeğe başladı. Yapılan ilk ıslahat önerileri ve tatbikatının geç kalışı yanında tatmin edici olmadığı ilerde görülecektir.

7- Ferdîyetçilik ve Bencillik:

Genellikle ve daha doğrusu yaratılış yönünden insanoğlu kendi varlığını korumayı amaç edinir. Doğrudan doğruya kendisi ile ilgili olan ailesini ve çocuk çocuğunun varlığını da teminat altına almayı ana hedef olarak ele alır. İnsanoğlu bu tabii eğilim altında, kendi ve ailesinin menfaatını ve yararını her şeyden önceye kor. Bunun karşısına çıkan her türlü engeli bertaraf etmeye çalışır. Kanunun kendisine verdiği varlığını koruma ve sürdürme hakkını azami derecede kullanır. Kanun istediğini vermediği takdirde gizli yollara ve hilelere başvurur. Eğer gücü yeterse, kendi şahsi ve ailesi yararına olmak üzere konuyu yorumlar veya onu değiştirir.

Osmanlı toplumunda din bilgini olduğu halde bencillikten kurtulamayan aile ve akraba çıkarımı ön planda tutan toplumun zararına şeriat ve kanun ölçülerini, hak ve adalet mefurlarını görmemezlikten gelerek hareket edenler bulunmuştur. Osmanlılarda ilmin gerilemesine ve seviyesinin düşmesine dolayısıyla ilmin cehaletle eşit olmasına sebep olanlar az değildir³⁷.

36 M. Şevketi, medreselerden sonradan tıp, hendese şubelerinin ayrılması ve ulumun en mühim aksamından olan fıkıhın gittikçe genişleyen muamealatı beşere kafi derecede ileri götürülemediği olması ve binaen aleyh başka müesseselerin vücade getirilerek bir kaç şubesini gaip etmesi (Medaris-i İslamiye Islahat Programı, sayfa 5, Ramazan 1329, İstanbul, Hürriyet Matbaası) medreseyi düşündürmeye başladı.

37 Cahit Baltacı Osmanlı Medreseleri 63.

Birinci Sultan Ahmed, Şeyhulislam Mehmed İbn Sadeddin'e devlete ve millete arız olan bozukluğun sebebini sorar, şeyhulislam da "bana ne bundan" cevabını verir³⁸. Şimdi "nemelazımcılık" diye slogan haline gelen bu tutum, aslında toplumu ilgilendiren işlerdedir. Yoksa şahsi işlerde hiç kimse başkasına göz açtırmamaktadır. Bencilliğin topluma karşı olumsuz ifadesidir.

İlim adamı, devlet adamı ve askeri paşalar gibi büyük adamlara verilen imtiyazlardaki yanlışlar yıllar ve asırlar boyu milletin altından kalkamadığı kötü sonuçlara ve bozukluklara sebep olmaktadır. Herhangi büyük bir zata verilen imtiyaz ve mükâfaatın varislerine intikal ettirilmesi ve çocuklarına aynı imtiyazın tanınması toplumun idaresini bir aileye, aşirete ve oligarşiye vermek olur. Ailelere ve soylara intikal edecek bir imtiyaz millete çok pahalıya mal olmuştur ve olacağında tarihi tercübe şahittir. Kuran-ı Kerimde Yüce Allah, İbrahim'e "seni insanlara önder yapacağım dedi, İbrahim soyundan da (kıl) deyince, Yüce Allah zalimler (hak etmeyenler) Benim andıma erişemezler buyurdu" (Bakara 124). Kuran'ın ve İslam'ın esaslarında ve felsefesinde soyculuk imtiyazı bulunmadığı görülmektedir. Her ferd kendi, ehliyet ve kabiliyetine, çalışmasına ve hünere göre mevki ve imtiyaz sahibi olur, mükâfaatını da alır. Bunlarda irsiyet ve soyculuk rol oynamamalıdır.

Osmanlılarda ilk ilmi imtiyaz tanınan Fenari ailesidir³⁹ Molla Fenari, Şemseddin Muhammed b. Hamza (834/1431) büyük bir alim olduğundan dolayı soyuna ilmi mevkiler için bir imtiyazın verilmesinin sebeplerini bilmiyoruz. Ancak bir kimsenin kendi başarısından dolayı başkasına imtiyaz tanınmasının şerî ve de kanunî bir mesnedi olmadığı aşikârdır. Başarıyı gösterene mükâfaat ve imtiyazın verilmesinin makul olmasını ve bunun ilme teşvik edici bir sebep olduğunu inkâr etmeye imkân yoktur. Burada aldatıcı olan, başarı gösterilmeden mükâfatlandırılmaktır. Evlad ve çoluk çocukların kendileri bizzat başarı göstermemişler ki, bir imtiyaza ve mükâfaata hak kazanmış olsunlar. İslam nazarında peygamberin soyunun bile bir imtiyazı yoktur. Burada asıl sosyal ve idari bozukluğun amili şudur. Osmanlıların ilk kuruluş devirlerinde henüz idari siyasi ve sosyal bir düzen kurulmamış ve gelenek yerleşmemiştir. Az çok başarı gösteren bir kimseye başarabileceği bir mevki verilebilir. Bunda bir kademe ve hiyerarşi düşünülemez. Zira böyle bir kademe henüz teessüs etmemiştir. İkinci önemli nokta idârî ve sosyal bir durum da kuruluş halinde henüz devlet nizamının yerleşme-

38 M.Zahid Kevseri, Makalat el-Kevseri 519, Mısır (1372 (1952) Matbaat el-Envar.

39 Atayı 32, İ.H.U. İlmiye Teşkilatı 72.

miş olduğudur. Böyle bir zamanda ailelerin nüfuzuna ihtiyaç olur ve başarılı ailelere yapacakları bir takım görev ve imtiyazlar verilebilir. Ancak devlet nizamı kurulup yerleşince ve mevkilere yükselme bir takım kanun ve kaidelere bağlanınca eski imtiyazların sona ermesi gerekir. Tarihte görüldüğü üzere bu gibi imtiyazlar kurulu düzen içinde düzensizliklere sebep olurlar.

İşte meşhur İbn Kemal, Ahmet Şemseddin⁴⁰ Şeyhulislam bulunduğu zaman (939 H. 1532-3 M.) Mueyyed zade Abdulvahhab Efendi'yi, boşalan Kırk akçeli Mahmut Paşa Medresesine haksız yere kanun ve nizama aykırı olarak tayin ettirebilmek için, Sadrazam Makbul İbrahim Paşa'dan⁴¹ rica eder ve İbrahim Paşa da bunu Kazasker Fenarizade Muhyiddin Efendi'ye söyler. Muhyiddin Efendi, bu isteği tam yapmasa bile reddetmez. Abdulvahhab Efendi'yi otuz akçe günlük Çandarlı-zade İbrahim Paşa Medresesine tayin etmekle yetinir. O zamana kadar kırk akçe günlük yekten tayin olmak sadece Feneri zadelere verilmiş bir imtiyazdı⁴².

İbn Kemal Paşa Şeyhulislam olduğu halde sadrazamı vasıta kılıp kendisine iyiliği dokunan Mueyyedzade Abdurrahman⁴³ Efendinin oğlunu kanuna aykırı olarak ve gereksiz yere hak etmediği bir kademeye tayin etmek istedi ve kısmen de başardı. Tayini yapan kazasker Feneri zadelereydi. Bir kaç kademe üstten tayin olma imtiyazı

40 Babasının adı Süleyman dedesinin adı Kemal Paşaya izafet edilerek Kemal Paşazade denmiştir. 1468 (873 H) Tokatta doğmuş, 1525-6 (932 H) de Şeyhülislam olmuş ve öldüğü 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihine kadar Şeyhülislam olarak kalmıştı (İsmet Parmaksızoğlu) İslam Ansiklopedisi "Kemal Paşa-zade" maddesi 6/561, 564, Mecdi, Sekayk-ı Numaniye Tercümesi 381, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi 2/665 vd.

41 İbrahim Paşanın rum olduğunu çoğunlukla zikrederler 1494 de doğmuş, Şehzade Süleyman (Kanuni) terbiyesinde yetişmiş 1523'de kaide ve gelenek dışı bir surette Kanuni tarafından vezirazam tayin edilmiştir. Kanununun kızkardeşi Hatice Sultanla evlendi. 21 Ramazan 942 (15 Mart 1936) da idam edilene kadar sadrazamlık yapmıştır. İ.H.U. Osmanlı Tarihi 2/306, 535, Meydan Larousse 6/177 vd.

42 Atayı, Şekayk Zeyli 32; İ.H.U. İlmiye Teşkilatı 68.

43 Abdurrahman Efendi, Ali Çelebinin oğlu ve Şemseddin Müeyyed Çelebinin torunu olup 860 (1456) da Amasyada doğmuştur. Amasyada sancak beyi bulunan Şehzade II. Beyazid'in içki alemlerinde bulunurdu. Fatih bu durumu haber alınca şehzadenin lalası Fenarizade Ahmed Beye (884/1479) gönderdiği bir hükümdede Şehzadeyi kötü yola sevkedenleri tedip etmesini bildiriyor. Beyezid Müeyyed-zade Abdurrahmana para vererek kaçmasını tavsiye ediyor. O da Halebe gidip okumaya başlıyor, oradan Tebriz'e Celaleddin Devvaniden okumaya gidiyor. Bayezid padişah olunca İstanbula geliyor ve ilmini İstanbul uleması takdir ediyor, önce kalenderhane ve sonra Sahn-ı Semanda muderris oluyor ve Rumeli Kazaskerliğine kadar yükseliyor (İ.H.U. O.T 2/657-59) Bu esnada İbn Kemal Paşa'yı Sultan Beyazid'a takdim ediyor ve yükselmesine yardım ediyor (a.g.e.665).

kendilerine yani Fenari-zadelere mahsustu. Fenari-zade bu imtiyazın yalnız Fenari-zadelere ait olduğunu ortaya atarak başkalarının bu imtiyaza ortak çıkmalarını önlemek istemişti. Ancak sadrazamın sözünü de kırmadığı için ve gene de kendilerine verilmiş imtiyazdan aşağı bir dereceye tayin ediyor. Acaba dendiği gibi İbn Kemal Paşanın böyle bir iltimasa gerek görmesi Abdurrahman Efendiden gördüğü iyiliğe karşı mı, yoksa Fenarizadeye karşı mı? Madem ki onların böyle bir imtiyazları vardır, başkasının da olmalıdır, düşüncesine yer vermek için sadrazamı araya koymuş olabilir. Kendisi Şeyhülislam olduğu halde böyle bir istekte bulunmamıştır. Hangi maksatla olursa olsun bu uygulamanın kurulan düzende bir delik açmak olduğunu sonraki tatbikat gösterecektir.

Abdülbaki Mahmud (1526-1600), Baki ünvanı ile tamnan ünlü şair danışmend olduktan az sonra 25 akçe günlükle müderris olarak tayin edilmesi için Kanuni ferman verdi. Rumeli Kazaskeri Hamid Efendi bu tayinin kanuna aykırılığını ileri sürdü ise de Kanuni'nin ısrarı üzerine otuz akçeli, Silivri'de Piri Mehmed Paşa Medresesine tayin edildi⁴⁴.

Muhaşşî Sinanzade Hüseyin Çelebi babasının hatırı için hemen 40 akçe ile Kalenderhane'ye tayin oldu⁴⁵.

Ahmed Çelebi, mülazemete ulaşır ulaşmaz Çivizade Mehmed Efendi'ye⁴⁶ damad olduğundan dolayı 969 (1651) da hemen otuz akçe ile Hacı Hasan-zade medresesine tayin oldu⁴⁷.

Ahmed b. Hasan: Hasan-Beyzade Ahmed Efendi 977 (1569-70) de ilk defa Kırk akçe ile Kızıl Musluk müderrisi olarak tayin edildi⁴⁸. Çünkü babası Yavuz Sultan'ın sadırlarından idi.

Ebus-Suud'un oğlu Mustafa 982 (1574-5) de babasının hatırı için ilk anda "Sahn" müderris olarak tayin oldu⁴⁹.

44 Atayi, 435, Meydan Larousse, 2/83-84, İ.H.U. İlimiye 46.

45 Atayi 278, Cahid Baltacı, O.M.374.

46 Kanuni'nin Şeyhülislamı Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi (ö. 954/1547) nin oğludur. 937 (1530) de doğmuş olup 989 (1581) de Şeyhülislam olmuş ve 995 (1587) de ölmüştür. (İ.H.U. 32/455. İlimiye Salnamesi 402).

47 Atayi, 154.

48 960 (1553) de doğmuş, babasından ve Ebus-Suuddan tahsilini ikmal edip mülazemet almıştı. 995 (1587) de Şam kadısı iken vefat etmişti (Atayi 296, C. Baltacı 529).

49 965 (957-8) de doğmuş babasından okumuştur. 1008 (1599) da vefat etmiştir. III. Mehmed'in tahta çıkışında Anadolu Sadrına tayin edildi. Sonra Rum ulemasının sadrine tayin edilmişti ve bu vazifede iken öldü. (Atayi, 428).

Dukadinoğlu Mehmed Paşa'nın oğlu Osman bey Paşaoğullarına (mehadim-i Alishan) ait "Kanun-ı Kadim-i Osmaniyan" üzere 984 (1576-7) de mülazim olduktan sonra ilk anda elli akçe ile Davud Paşa Medresesi müderrisliğine tayin olunmuştu⁵⁰.

Muhaşşî Sinan-zade Hüseyin Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi, 987 (1579) den önce dedesinin yüksek hatırı için (Sudur-ı Kiram Ceddi alısanlarına ikram kasedip) ilk anda kırk akçe ile Efdalzade medresesine tayin olundu⁵¹.

Hoca Sadeddin dördüncü oğlu Abdulaziz 7 Rebiulahir 983 (1575) de doğmuş olup babasından mülazemet alarak 1003 (1594) de Dahil (elli-akçeli) rütbesi ile Gazanfer Ağa Medresesine "Hocazadeler Kanunu üzere" tayin olmuştu⁵².

Kanuni devrinde Anadolu Kazaskeri (sadrı) olan Cafer Efendi'nin oğlu Sunullah Efendi 960 (1553) de doğmuş ve 977 (1569) de mülazim ve 978 (1570) de ilk defa kırk akçe ile Beşiktaş'ta Barbaros Hayreddin Paşa Medresesine tayin olmuştu⁵³.

Sunullah Efendi'nin oğlu Derviş Mehmed Efendi babasının 1612-de ölümü üzere mülazım kaydediliyor ve aynı sene Şeyhülislam oğlu olduğunun şerefine Zal Paşa Medresesine tayin ediliyor⁵⁴. Bu medrese Dahil itibar edilmiş ve elli akçeli idi⁵⁵.

Seyyid Feyzullah Efendi'nin⁵⁶ oğlu Fethullah Efendi, müderris olmak istediği zaman, şeyhülislam Sadık Efendi⁵⁷, kendisini Hariç müder-

50 Babası Mehmed Paşa, anası II. Beyazıt'ın kızı Gevher Melekşah Sultandır. Ebus-Suud Efendi'nin mülazemetini elde etmişti.1072 (1603) de vefat etmiştir (Atayı, 460, İ.H.U. İlmiye 74)

51 953 (1546) da doğmuş ve 1032 (1623) ölmüştü (Atayı 665-6)

52 1027 (1618) de Kırk beş yaşını bitirmeden ölmüştü (Atayı 629)

53 1000 (1591) Anadolu Kazaskeri, 1001 (1592) de Rumeli Kazaskeri ve 1008 (1599) den sonra dört defa Şeyhülislam olmuş. 1021 (1612) de vefat etmiştir (Ataı 553-55, İlmiye Salnamesi 422, İ.H.U. Osmanlı Tarihi 32/460, 61, Pecevi 2, 289).

54 Atayı 560 ve bir sene sonra taundan vefat ediyor.

55 İ.H.U. İlmiye 72, Cahit Baltacı, 466 Zal Mahmutpaşa, İkinci Selimin kızı Şah Sultanla evlenmiş, hanımı ile 1580-81 vefat etmişti.

56 Tortumludur, 1074 (1663) İstanbul'a geldi 1080 (1669) da II. Mustafa'nın hocası oldu. 1097 (1688) de Rumeli Kazaskeri olmuş ve aynı sene Erzurum'a nefyedilmişti. II. Mustafa'nın 1106 (1695) da padişah olması üzerine İstanbul'a gelmiş ve Şeyhülislam olmuştu 1115 (1703) Edirne Vakasında idam edilene kadar Şeyhülislam kaldı. Oğul ve damatlarını en yüksek mevki-lere tayin ederek devlet idaresini eline geçirmişti ve kendisi ile oğlu Fethullah'ın işkence ile öldürülmesine sebep oldu (İ.H.U. O.T. 32/482-85 47/38 vd, İlmiye Salnamesi 491 vd, İ.H.U. İlmiye Teşkilatı 73).

57 1099 Rebiul ahır 12 Şubat 15.1688'den 1099 Cemaziyelahir Nisan 1688'e kadar Şeyhülislamlık yapmıştı. İ.H.U.Os.Tar. 32/481, 483.

risi yapmak istemiş ancak Fethullah efendi, babası daha önce iki ay⁵⁸ Şeyhülislamlık yapmış bulunduğundan şeyhülislam oğullarının Musıla-ı Sahn (Dahil-ellilik) müderrisi olarak başladıklarını ileri sürerek bu tayini kabul etmemiştir. Sonradan babası ikinci defa Şeyhülislam olunca Musıla-ı Sahn müderrisliğine tayin olunmuştur⁵⁹.

Bu olaylarda görüldüğü gibi zedeganlık imtiyazına dayanarak daha yüksek bir dereceye tayin olmayı istemek bir hakmış gibi iddia ediliyor. Şu da dikkati çekiyor ki, böyle zedeganlık, imtiyazı resmi bir kanun halinde olmayıp iltimas, hatır ve gönül yoluyla tatbik edilerek ihdas edilmiştir. Sözü geçenin yürüttüğü, sözü geçmeyen ve hatırı olmayan kimseye verilmeyen bir gelenek ve teamülün kurumlaşması olduğu anlaşılıyor.

Feyzullah Efendi, âlim bir zat olmasına karşılık, hak ve adaletle iş görmezdi. Çok muhteris idi. Oğlu Mustafa Efendiyi iki senede medreseden mezun ettirerek Selanik Kadılığı, Anadolu Kazaskerliği payeleri ve sonra hemen fiilen Kazasker tayin etmişti. Kanunî'nin (?II.Selimin) kanunnamesinde Sahn'dan önce medreselerde beş sene okumanın mutlaka şart olduğunu bir düşünürsek, işlerin ne kadar çığrından çıktığı daha iyi anlaşılır, Sahn'dan önce beş sene olursa Sahn'da da en az altı ay⁶⁰ tahsil görmesi gerekirdi. Üçüncü oğluna daha on sekiz yaşında iken Bursa Kadılığını vermişti. En küçük oğlu İbrahim'i de on yaşında Rumeli payesiyle Yenişehir Kadısı tayin ettirmişti⁶¹.

Şimdiye kadar verdiğimiz misallerle sonrakiler hariç yalnız tayin silsilesinde yolsuzluk olduğu görülmektedir. İlk tayin derecesinin üstünde bir kaç derece ile tayin bile büyük yolsuzluklara ve itirazlara yol açmıştı. Bunun sebeplerinden biri olarak da sosyal yaşantının rol oynadığını düşünmek mümkündür. Fatih Sultan devrindeki maaşın Kanuni devrinde yeterli olmayabileceğini ve iktisadi hayatın zorlaşmış olabileceğini hesaba katıp, müderrislere ya ek maaş vermeyi veya hatır ve iltimasa yer vermeden ilk tayinlerde maaş derecelerinin yükseltilmesi gerekirdi. Bu gibi tedbirler alınmamış, ancak "zedeganlar" sınıfı türemiş

58 1040 (1630) doğdu. 1105 (1693) de şeyhulislam oldu. II. Mustafa'nın tahta çıkışında azledildi ve sonra 1118 (1707) ikinci defa şeyhülislam oldu. 1119 (1708) da azledildi ve 1121 (1709) da vefat etti.

59 25 yaşında iken babası tarafından Selanik Kadılığına tayin edildi. Yine babası Feyzullah Efendi oğlu Fethullahı kendi yerine şeyhülislam yapmak üzere ona Şeyhülislam payesi verirdi (İ.H.U. O.T.32/484) Edirne vakasında Fethullah birçok kimse ile zincire vurularak İstanbul'a Yedikule zindanlarına getirilmiş ve yalnız Fethullah öldürülmüştür (İ.H.U. O.T. 4/40 n).

60 Cahit Baltacı, O.M. 36, 41.

61 İ.H.U. Os.Tar. 32/484.

ve onlara ilk tayinlerinde bir kaç derece yüksekte maaş verilmeye başlanmıştır. Şüphesiz ki, bugüne kıyaslamak istersek, asistan olarak tayin edilmesi gereken bir kimse doçent veya profesör tayin edilecek olursa, hem manevi disiplin bozulur ve hem de artık ilmi çalışmaya gevşeklik ve ciddiyetsizlik gelir. Bugün de devlet idaresindeki bozukluğun sebeplerinden birisi, idare amirlerine ve müdürlere istediği kimseyi istediği göreve tayin etmek için "takdir hakkının" verilmiş olmasıdır. Bir fakülteden senelerce önce mezun olmuş ve devam ettiği görevinde çalışırken, aynı fakülteden yeni mezun olan birini kıdemlisine şef veya müdür yapmak, devlet memurları arasında en büyük huzursuzluk sebebi ve devlet işlerinin aksamasının ve gereği gibi yapılmamasının nedenlerinden biridir. Ama Hükümet başkanının ve başkanların bu yolsuzluktan habersiz olduklarını sanmak saf dillilik olur. İşte Osmanlı devrinde de böyle olmuştur.

Buraya kadar ki misâllerde yetersizlik ve kabiliyetsizlik itirazı görülmektedir. Tafra, sıçrama denilen üst dereceye tayin söz konusu olup, itirazlar bu sıçramaya yapılmıyordu. Sonraları da kanun oldu.

Şimdi vereceğimiz misal, yetersizlik belgesi sayılır. II. Sultan Beyazid kendi kullarından olan zamîri lakaplı Hamza Nureddin adındaki zâtı Sahn-ı Seman müderrisi yapmak istemişti. Kazasker Müeyyedzade Abdurrahman Efendi, adayın o dereceye tayin edilecek kadar ilme sahip olmadığını padişaha söyledi. Padişah da "Yüksek İlimlerden okutmağa kadir değilse "Kafiye" (nahiv kitabı)nın orta seviyede bir şerhini okutmaya kâdirdir" diye ısrar etmiş ve onu tayin ettirmiştir⁶².

Medresenin bozulması, hep medreselilere yüklenir. Aslında ilk defa bozmaya çalışan gene idareciler, saray ve padişaktır. Daha doğrusu meseleyi üst kademenin sorumluluğuna bırakmak gerekir. Ulema ve devlet adamları birbirinin hatırına riayet etmek zorunda kalmışlardır. Biz burada sosyal durumun da etkisi olduğunu ilave etmek istiyoruz. Devlet gereği kadar büyümüş, artık sınırları daha uzaklara götürme şevki ve azmi hem padişah ve hem de yüksek devlet adamlarında kalmamıştı. Padişah artık post neşin olmuş, saraydan dışarı çıkmaya gerek görmüyordu. Devlet adamları da birbirine düşüp başa geçmek için cinayetler

62 Mecdi, Şekayk Tercümesi 347, İ.H.U. İlmiye Teşkilatı 68. Seyyid Rükneddin Hasan b. Muhammed İsterbadi (ö. 717 H) el-Kafiye'ye üç şerh yapmıştır. Büyüğün adı el-Basit, orta el-Mutavassıt) buna el-Vafiye denir. Bir de küçük bir şerhi (Katip Çelebi, Keşfel-Zunûn 2/1370) vardır, Üsküdar, Selimağa Kütüphanesinde 1152 no.da bulunur. 952 H. de istinsah edilmiş, küçük hacimli 230 varaktır. Selimağa Nurbanu Sultan no: 127 ve 133 de bulunur ve 126 varaktır. II. Beyazid, bu orta şerhi kassetmişti.

işlemeği mubah değil, sanki devleti kurtarmak için farz haline getirmişlerdi. Savaş olmayınca da nüfus çoğalmış, gelir azalmıştı. Millettin savaş geleneği olduğu için ziraat ve ticarete yatkınlığı pek yoktu. Yine devlet kapısına dayanmak zorunda kalmıyordu. İlmiye teşkilatı ise devlet içinde en müsait ve en güvenli meslek idi. Üst kademedede olan alimler ve devlet adamları kendi çocuklarının geleceklerini düşünmek mecburiyetini hissettiler. Bu duygu herkese hakim olunca birbirinin hatırım kırmamayı kanundan ve gelenekten yeğ tuttular. Bu suretle iltimas ilk anda hafifinden başladı ve sonra her tarafa yayıldı, üst kademededen alt tabakalara indi. Bir kanun bir defa çiğnenmeye görsün, her zaman çiğnenir. Üst kademedeki adamın çiğneme hakkı olur da alt kademedekinin olmayacağını kim savunabilir. Önce üst kademedede devlet adamları, idareciler, kadılar ve yüksek kademedeki ilim adamları, alimler, kendi şahsi menfaatlerini toplumun ve devletin menfaatından önceye aldılar. Kendi çıkarlarını teminat altına almak ilk ve son amaçları oldu.

İlmiye sınıfının, yani medresenin bozulmasının sebeplerinden biri sayılan zadegan sınıfının türemesine Kanuni Sultan Süleyman'ın hocası Dalaylı Hayreddin b. Evhad'ın (ö:950/1543) çıkartmış olduğu "Hoca Zadelere Kanunu" olduğu ileri sürülmektedir⁶³. Hayreddin Efendi'nin sebep olduğu iki kanun vardır. Biri padişah hocalarının oğullarının ilk anda Dahil (ellili) medreselerine tayin edilmelerini kanun haline getirmiş olmasıdır. Bu sonraları mevali denen, yüksek mevleviyet mertebesine çıkan kadıların ve âlimlerin oğullarına da teşmil edilmiştir⁶⁴.

İkincisi de padişah hocalarının mülazimlerinin (asistan) yirmi beş akçe ile tayin edilmelerini temin eden kanun ve geleneğin icat etmiş olmasıdır⁶⁵.

Bu fertçilik ve bencillik, bugün bile İslam toplumunu kemiren bir hastalık halinde memleketimizde de hüküm sürmektedir. Biz burada yalnız medresenin bozulmasına aksediş yönleri üzerinde durduk. Bunun ilmin gerilemesine sebep gösterilmesinde isabet vardır. Bu durum, haksız yere bir kaç kademe yukarda olan mevkilere tayinler yapmak ve bir de yeteneksiz kişileri layık olmadıkları mevkilere, medreselere tayin etmek suretiyle, müderrisin ilmi seviyesini, yüksek medresenin ilmi seviyesine yükseltmek değil, yüksek ilmi seviyedeki müderrisliği alçaltarak, düşük seviyedeki müderrisin seviyesine indirmekle oldu.

Bir gün Kazasker Şemseddin Molla Kethudazade Kazasker Sadık Efendi'yi Konağında ziyarete gider, Sadık Efendi'nin Hamdi adında

63 Meedi, Şakayık Tercümesi 440, İ.H.U. İlmiye 148.

64 C.Baltacı, Osmanlı Med. 26.

65 İ.H.U. İlmiye 148, Meedi agy.

küçük yaştaki oğlunu görür ve bu müderris oldu mu diye babasına sorar. Babası da olmadı deyince, Şemseddin Efendi hemen Şeyhülislama gider ve müderrislik ruusunu alıp getirir verir⁶⁶.

Bu olayın asıl sebebini bilmiyoruz. Ama bir kazaskerin diğerine yaptığı yarenlik. olsa gerektir. Önemli olan bu gibi olayların vukuu ve zade-ganlar kanununun yürürlükte olmasıdır. Şimdiye kadar gördüğümüz islahat ferman ve kanunlarında "zadeganlar" kanununun kaldırıldığına dair açık bir ifadeye rastlamadık. Bu kanun yürürlükte olduktan sonra islahatı alt tabaka için mi getireceklerdi. Elbette yeteneksiz kişilere ilmi mevkiler ve payeler verilmesi bazan öyle boyutlara varmıştı ki, daha er-ginlik çağına gelmemiş, sakalı ve bıyığı bitmemiş çocuklara da icazet (diploma) vermek sureti ile onların müderris tayin edildiklerine⁶⁷ bile şahit oluyoruz. Bu tür hatır ve iltimasın ferdi ve ailevi çıkarların ilmin gerilemesine şu noktadan da sebep olduğu bir gerçektir. Böyle yapılmak-la üst kademelerdeki bütün ilmi kadrolar doldurulmuş ve dışardan İst-
tanbul'a gelen, senelerece ömrünü ilme vermiş gençlerin önleri tıkanmış, yükselme imkânları kalmamıştı. Artık ilim yapmak belirli ilmi kadroların inhisarı altına alınmış oluyordu. Her ne kadar beşikteki çocuklara ilmi rütbeler ve mevkiler verildiği çok kimse tarafından kaydediliyorsa da biz henüz, on yaşından aşağı bir çocuğa ilmi bir paye verildiğini gösteren bir misal bulamadık. Ama on yaşındaki çocuğa verildiğinin misali yukarda geçti. Eğer bir misal yoksa on yaşındaki çocuğa verilmesi muba-lağa edilerek beşikteki çocuk demek sureti ile işin vehameti anlatılmak istenmiş olabilir⁶⁸.

Çağdaş bir yazarın müşahedesi

Bencillik ve ferdiyetçiliğin Osmanlı medreselerinde ve ilim çevre-
lerinde nasıl bir çöküntüye uğradığını o zamanın yazarları da dile getir-

66 İ.H.U. İlmiye 263 notta.

67 Ahmed Hikmet Müftüoğlu, bu hususta der ki: "1000 (1591) tarihinden sonra" her mas-lahata hatır karışmakla ve emirde müsamaha olunmakla bir "ilmiye zadeganı" sınıfı zuhur etti bu sınıf mensubunu baba yuvasında, ana kucağında ruus ve mevleviyet olarak kesbi rifat edenler ve talebelikten yetişenler bekar ocağında ve hasir ovasında meyus-u fazilet kalırlardı (On Birinci Asri Hicride Türk Menabii İrfani, Mihrab 21-22, Teşrin Evvel 1340 (1924) sayfa 723).

68 Meşhur medrese alimi Küçük Hamdi (Yazır) şöyle der: "Niçin Mebadi-i Ulum-u İslamiye harabazar alem olmuş!

Niçin imamet, hitabet, vaizlik, müderrislik tevliyet (mevleviyet) ve saire gibi emanet-i ilahiye beşikteki çocuklara ırsen tefviz olunmak, Kanun hükmüne girmiş, naehiller eline düşmüş ve o vazai-i aliyeyi bihakkin ifa edecek zevat yetiştirilmemiş ve huday-ı nabit olarak kendiliğinden yetişip de sırasında bil fiil ifayı hizmet edenler haib ve hasir bırakılmış! (Beyanul-Hak aded 9 sayfa 180 1326/1908).

mişlerdi. Zamanının en önemli kişisi olan Gelibolu'lu Ali Mustafa b. Ahmed'in⁶⁹ fikirlerinin özetini vererek, bu konuya kısaca değinmek istiyoruz. Yaşadığı zamanı ve müşahade ettiği olayları doğru olarak anlatmakta olduğu kabul ediliyor. Onun ifadesine göre medreselerde ve ilim çevrelerinde ilim seviyesinin düşmesi beş sebebe dayanmaktadır.

1- Hocaların ve talebenin devamsızlığı "zamanımızda (1591 den sonra) müderrislerin haftada dört derse devam etmeleri ve danışmendlerin dersleriyle meşgul olmaları muhal oldu".

"Müderris vardı ki ayda bir kere derse gitmezdi. Niçin gitsinki, okutacak talebe bulamaz ve bulsa da kendisi ders vermeğe kadir değildi". Bazılarına göre bu ihmal ve liyakatsızlığa sebep mevali zadelerin ortaya çıkmasıdır:

a) Padişah hocalarının oğulları on dört ve on bir yaşına basınca ilk anda elli akçeli Dahil müderrisi⁷⁰ ve

b) Şeyhulislam oğlu ise aynı yaşta elli akçeli Hariç müderrisi,

c) Kazasker oğulları, ilk anda kırk akçeli medrese müderrisi⁷¹ ve

d) Taht yani Eyalet Kadılarının oğulları ise yirmi beşli ve otuzlu medreselere hiç sıra beklemeden küçük yaşta müderris olurlardı⁷².

Ali daha da tafsilatlı olarak bu sosyal durumu okuyanın gözünün önüne sermektedir:

"Bunlar hiç bir medresede sıra tahsili görmeyen beşikte iken mü-lâzim, söz söylemeye kudreti olduğu zaman (yani çocuk konuşmaya başlayınca) müderrislik yolu açılır ve bülüğa erince molla (büyük kadı) olmaya yol alır, traşı gelinceye kadar mansipleri ve medreseleri dolaşır ve traşı geldikten sonra beşyüz akçe ile mevleviyete (yüksek kadılığa) ulaşır".

2- Üst kademelerin tıkanmış olması talebenin çalışma arzusunu yıkardı. Mevali-zadelerin çok kısa zamanda yükselmeleri hakiki talebenin şevkini ve rağbetini kırmaya sebep olurdu.

69 1541-1600 (948-1008) yıllarında yaşamıştır. Kırk kadar eser yazmış ama en önemlisi olan "Künhul-Ehbar"ı 1000-1007 (1591-99) yıllarında kaleme almıştı (İslam Ansiklopedisi c.1/304-306)

70 III. Murad'ın hocası Nevali Efendi'nin oğlu Sadeddin (984-1042/1576-1633) 1007/1599 da Hocazadeler Kanununa göre ilk olarak Şah Sultan Medresesine (elli akçeli-Dahil) müderris oldu (Atay, 749, C. Baltacı, Osmanlı Medreseleri 438, İ.H.U. İlmiye 73).

71 Şeyhi Abdulkadir Efendi'nin Kazaskerliği esnasında oğlu Abdurrahmim Efendi Efdalzade medresesine, kırk akçe ile 990/1582 de müderris oldu (970/1562-1002/1593 yıllarında yaşadı (Atâî 325) Bu medrese 990/1582 lerde elli akçeliler arasına girmişti (C.Baltacı, Os. Med. 439, 441, 532).

72 İ.H.U. İlmiye 69.

“O halde Türk çocukları niye meşgul olsunlar, günümüzdeki medreselerde niye ilim tahsil etsinler. Çünkü bunların ömürlerinin sonunda varamayacakları mevkiye bir çelebi, soyuna bakılarak daha çocuk iken ulaşmaktadır”⁷³.

3- Anadolu ve Rumeli halkından olup büyüklere intisap etmiş olanların hamilerinin iltimas yapmaları suretiyle medreselerdeki programlı tahsili görmeden ilmiye sınıfına girmeleri de ayrı bir sebebidir.

4- Rüşvet ile müderrislik ve kadılık elde edilmesi olayıdır⁷⁴.

“Zamanımızda müderris ve kadıların cahil kalmalarının sebebi, cahil zenginlere olan riayettir. Bütün mevkiler layık ve münasib olanına verilmez. Mevki rüşvet salan ve yalvarıp yakaranlara verilir. Bundan dolayı müderris ve kadılar büyüklere dayanmaya çalışır ve onlara sığınarak (ittika?) mal toplayıp mevkileri aşmaya çalışmak sayesinde zamanın ileri gelenleri ile yarışır ve onları geçerdi”⁷⁵.

5- İlim ile cehaletin aynı sayılması ve ikisini birbirinden ayırmak suretiyle alim ile cahilin bir tutulması ilme rağbetin azalmasına ve cehaletin yayılmasına sebep olmuştur⁷⁶.

Ali'nin Türk çocukları tabirini kullanmasını, bugün için anlamak zordur. Zamanın sosyal ve ilim hayatını iyi bilmeğe ihtiyaç vardır. Bu, üst mevkilerde olan Şeyhülislam, kazasker, Paşa ve İstanbul kadısının aslen Türk olmadıklarını iddia etmek olur. Çünkü onların oğulları bu imtiyazlara sahipti. Anadoludan gelen talebeye Türk çocukları diyerek bir ayırım yapmış oluyor, Ama gerçekten öyle değilse, Türk çocuklarından neyi kastedtiğini anlamaktaki zorluk devam edeceğe benziyor.

8- Akli İlimlere Düşmanlık.

Medreselerin gerilemesinde rol oynayan başlıca sebeplerden biri de tecrübi ve akli ilimlere karşı çıkılmasıdır. İlerde gösterileceği üzere düşünce tarzı medreselerde programları etkilemiş ve insanın düşüncesini ve muhakemesini geliştiren ve ilmini artıran akla dayalı ilimlerle deneye ve müşahadeye dayanan bilimlerin yasak edilmesi tarihi bir vakıa olarak ortaya çıkınca nerde ise insan şaşka kalacaktır. Ashnda Kur'an-ı Kerim

73 Ali, Kühul-Ahbar basılmamış c.1, 5, 29.

74 Türk çocuklarından kabiliyetli olanlarında büyük kimselere intisap etmiş olmaları, Paşa ve ağalara dayanmak suretiyle okuyup yazmadan mülâzım müderris ve kadı oluyorlardı (Ali agy).

75 Ali, Kühul-Ahbar basılmamış c. 1, 33.

76 İ.H.U. İlmiye 70, C. Baltacı 63 ve not 11.

ve Hadis-i Şeriflere bir göz atıldığı zaman ilim, fikir, tefekkür, taakkul, akletmek, akıl, tedebbür, nazar (bakıp düşünme), görme (ru'yet) müşahade ve hikmet gibi birçok kelime insanı düşünmeye, muhakeme etmeye bir şeyi başka bir şeye mukayese etmeye, bilinenden bilinmeyi çıkar-maya, istidlal etmeye teşvik ettiği ve bunu en kutsal bir ibadet saydığı halde, İslam dünyasında ve İslam toplumunda fikirsizlikten, düşünce-sizlikten, akla ve ilme karşı çıkmaktan yakınmak gerçekten üzücüdür. Ne çare ki bugün bu satırların yazıldığı Ocak 1981 yılında bile aynı şikâyeti tekrarlayacak durumdan kurtulmuş olmadığımızı burada belirt-mek isterim.

Filozof ve düşünürler de her insanın yüksek ilim ve düşünce düzeyin-de olmayacağını, her insanın anlayış, kavrayış ve ilim yapma ile düşün-me yeteneğinin değişik olduğunu söylemişlerdir. Tarihteki toplumları teşkil eden insanlar arasında düşünce ve anlayış farkından doğan ihtilaf ve kavgaları biliyoruz. Bugün de aynı tip insanlarla yan yana, iç içe yaşı-yoruz. Bu ayrılıkları psiko sosyal etkenler ile siyaset ve idarecilikle ilgili sebebler körüklemiş, büyümüştür. Ancak İslamın ruhuna ve amacına aykırı bir davranış olan ve Kuranın nerde ise her ayetinde tenkit edilen düşünce düşmanlığı müslümanlar arasında geçerli olmamalıydı. Oysa incelediğimiz çağda ve zamanımızda düşünenler, hikmet ve felsefe ile meşgul olanlar nerde ise kâfirlikle itham edilmiş ve edile gelmektedir. Biz bu olumsuz tutum takınmayı bazı sebeblere dayandırmak suretiyle, İslam dininin dışında olan âmillere göre açıklamak niyetindeyiz.

a) Şahsiyetçilik

İlimleri, İslamda gelenek haline gelen felsefi, yani akli ve nakli tasnife tabi tutarak bu sebebi açıklamak istiyoruz. Medrese alimleri ve talebeleri içinde bu iki tür ilimden biri kendisine daha kolay ve yatkın gelebilir. Genellikle nakli ilimler daha kolaydır. Onların taraftarı daha çok bulunur. Akli ilimler çok zordur. İnsanın beynini çatlatacak dere-cede zihni yormaya dayanmadıkça sonuç çıkmaz. Ama kafasını çalıştırıp akli ilimlerde ileri giden, her çeşit münakaşada, toplantı ve karşılaşmada nakli ilimlerde durup kalan kimseyi tenkit eder ve onun ileri süreceği herhangi bir söz ve hükmü felsefe, düşünce ve mantık bakımından mü-dafaa edemez duruma düşürür. Felsefeci hemen tenkide başlar veya baş-ka hükümler ve fikirler ortaya atarak nakilcinin anlamadan ve düşün-mededen konuştuğu dinleyenlerce hemen anlaşılır.

Böylece şahsi bir çekişme ortaya çıkar. Nakilci kendisini felsefeci-nin karşısında savunamayınca, hemen ithama, tekfire gider ve çoğunluk

düşünme ve muhakeme melekesine sahip olmadığından nakilcinin taraftarı çoğalır. Çünkü taraftarı da ya tüm cahildir veya kendisi gibi nakilcidir. Burada şu nokta çok önemlidir. Nakilcinin şahsiyeti zayıftır. Kendisini felsefi muhakeme yoluyla savunmadığından kendisinde aşağılık şuuru hâkim olur. Karşısındakini yere sermeyi dini bir görev olarak görür. Yapacağı karşı saldırı ve tenkitlerde dinin verdiği ölçüyü de kaçıır. Ama hikmet bilgisi ve mantığı kuvvetli olanın şahsiyeti de kuvvetlidir, aşağılık duygusuna kapılmaz. Bu olgun şahsiyet, bilmediğini itiraf etmekten çekinmez. Ama şahsiyeti zayıf olan, bilmediğinin ortaya çıkmasının kendini yıkacağını düşünür ve buna mukavemet için her şeyi bildiğini iddiaya kalkar. Kendine çok güvenen bir âlimle yaptığım sohbetle fikrini savunamayınca bana "elbette sen felsefecisin" demek suretiyle şeriat söz konusu olsaydı kendisi haklı çıkacağını söylemek istemişti. Ama şeriat ilimlerin anası ve esası olan Usul ul-Fıkıhtan kendisine cevap verince artık susmak zorunda kalmıştı.

Hareketsiz, durgun ve duraklamış toplumlarda, geleneğe ve nakle bağlı olanlar çoğunlukta olurlar. Nakilci, nakle dayanan kimselerden, kitaplarındaki arapça tözleri türkçeye çevirmek kadar bilen ve anlayışları söz ve tercüme seviyesini geçmeyen, kitaplardaki yanlışların farkına varamayan kimseleri kastedilir. Kurani Kerim ve Hadisi şerif üzerinde çalışanlar içinde büyük âlim ve düşünürler vardır. İdareci ve siyasiler, hareketsiz olan bu çoğunluğun uyuşuk arzusuna uymayı daha rahat idare için gerekli görürler. Ve toplumun, kendilerince en akılsızca bir isteğini yerine getirmekte tereddüt etmezler.

II. Beyazîd'in Molla Lülfi'yi öldürtmesi ve III. Murad devrinde 1578'de kendi emri ile yaptırtmağa başladığı rasathaneyi gene kendisinin yıktırmasının sebebi bu olmalı. Dinamik ve hareket halinde bulunan Fatih, Yavuz ve Kanuni devirlerinde böyle bir olay vücuda gelmedi ve gelemezdi. Çünkü toplum ve idare hareket halinde olduğundan hareket daima dinamik, düşünen ve hareketin istikametini tayin edecek adamlara muhtaçtı. Filozofu ve yüksek seviyede düşünürü olmayan toplumlar, uyuşuk, hareketsiz, uyumsuz, statik durgun ve içinde bulunduğu durumu muhafaza eden toplumlardır. Bunun için duraklama devrinin ilmi ve felsefi tutumu da kendine uygun olur. Padişah ta artık kendi şahsını ve sessizliğin devamını düşünmektedir.

b) Devletin büyümesi ile sınırlar uzaklarda kalmış, devletin reyası içinde her ne kadar değişik dinlere sahip milletler bulunsa da, bunların kuvvetli fikir adamları ve filozofları da bulunmadığından, azınlıkta kaldıkları toplumda karşıt bir fikri harekette bulunmalarına imkân

ve güçleri kalmamıştı. Bunun için, onların karşı fikirlerine cevap verecek ve mücadele edecek müslüman düşünürlerine de ihtiyaç duyulmamıştı. Devletin sınırları dışında kalan milletlerin de daha kuvvetli bir felsefeleri ve ilimleri yoktu. Bundan ayrı olarak, o zamana kadar dünya milletlerinde özellikle Orta Doğu ve Avrupa milletlerinde hâkim olan ilim ve felsefe hepsinde müşterek olmanın yanında İslam toplumlarında daha yüksek seviyede olduğundan rekabete gerek görülüyordu. Bu durum İslam'da ilim ve felsefenin duraklayıp sonra da gerilemesine bir sebep teşkil eder. Çünkü tartışma, çatışma, mücadele ve savunulacak bir ideal yoktu.

c) İslam ilimleri, biri fikrî, itikadî, yani felsefe, diğeri de ameli, tatbiki, hayata uygulaması olan İslam Hukuku (fıkıh) olarak tefrik edilmişti. İslam toplumunda itikadî ilimlerden çok İslam Hukukuna ihtiyaç vardı. Gene İslama göre müslüman olmayanları müslüman yapma zorluğu yoktu. O halde gayri müslimleri müslüman yapmanın yerine onları idare etme görevi vardı. Böylece "Fıkıh"a önem vermek gerekmişti. Büyük imparatorluğun içinde mevcut bütün halkı iyi ve adaletle idare etmek görevi "Fıkıh"a aitti. O halde fıkıh iyi okunmalı, okutulmalı idi. Çünkü toplumun sosyal ve ekonomik problemlerine çözüm onun tarafından bulunacaktı. İşte Fıkıhın ağırlık kazanmasının nedeni de bu idi. Bu suretle diğer felsefi ilimler kenara itildi veya tamamen kaldırıldı. İslamın inanç esasları altı ilke halinde "Amentü" de formüle edilmişti. Bir kimse bunu öğrendikten sonra artık felsefi münakaşaya hacet görmüyordu. Önemli olan günlük hayatında ne yapması gerektiğini bilmesi idi. Fazla olarak, toplumdaki aksaklık ve bozukluklar felsefe okuyunlara ve onların felsefi münakaşaları yoluyla insanları dinde şüpheye düşürdüklerinden insanların şeriatı dinlememeye sevkettiği ithamı da felsefenin kaldırılmasına ve yerine fıkıhın konmasına sebep oluyordu. Doğrusu, fıkıhın iş görebilmesi için ve geçerli olması için onun gerekçesi olan İlmi Kelam'ın ve felsefenin iyi bilinmesinin gerektiği kabul edilmiyordu. Ashında bugün (1981 de) bile eskisi gibi düşünenler azınlıkta değildir. Eskinin yıkılış sebebinin yeninin yıkılış sebebi olduğunu hâlâ düşünen pek az kimse bulunmaktadır.

d) Fıkıhın, dinin bütün ilim dalları yerine geçmesi:

Şeriatın, fıkıh ilmi ile aynileştirilmesi ve şeriatın ibaret sayılan dinin fıkıhta gerçekleşeceği inancında karar kılınması diğer ilimlerin sönük kalmasına götürmüştür. Müslümanlar din ilimleri yerine kaim olacak hayatı kucaqlayan, hem hukuk ve hem de ibadetleri içine alan, diğer bir deyimle hem Yüce Allah'la ilişkilerini, hem devlet ve fertlerle ilişki-

lerini düzenleyen geniş kapsamlı fıkıhda her istediklerini buluyorlardı. Din namına fıkıh okumak yeterli idi. Burada Leo Strauss'un, Hıristiyanlık ile İslamiyet ve Yahudilik arasında bulunduğu en büyük farkın ne olduğuna temas edersek konu daha açıklık kazanacak gibidir.

"Hıristiyanlara göre, kutsal düstur vahyedilmiş Kelam ildir. Yahudi ve Müslümanlara göre kutsal düstur, hiç olmazsa başlangıç olarak, İlahi Kanunun (Fıkıh veya Talmud) doğru yorumundan ibarettir. Yahudi ve Müslümanlara göre anlaşılan Kutsal düstur'un, Hıristiyanların Kutsal düstur anlayışına kıyasla, felsefe ile pek az ortaklığı vardır. Bunun içindir ki Yahudilikte ve İslamiyette felsefenin durumu Hıristiyanlıktan çok daha istikrarsızdı. Bu fark, kısmen Yahudi ve İslam dünyasında felsefi araştırmanın nihai yıkılmasını açıklar, ki bu yıkılmanın Batı Hıristiyan dünyasında bir paraleli yoktur"⁷⁷.

L.Strauss'un sözünde hakikat payını görmemeye imkân yoktur. Bu yalnız Osmanlıların duraklama ve sonraki devirlerine değil, İslam'ın ilk devirlerine de uygun düşmektedir. Birinci hicri asırdan başlayan Kelâm ve felsefeye karşı menfi tutumu da izah etmektedir. Hıristiyanlarda şeriat olmadığı için, itikat ve İlahiyat'ın felsefeye olan ihtiyacını gidermek üzere felsefenin Hıristiyan ilâhiyatına yardıma çağırılması normaldir. Ama Yahudilikte ve İslamiyette itikattan ayrı olarak şeriat vardır. Hayata o düzen verir ve onun felsefeye ihtiyacı yoktur. İslama göre anormal olan Kelâm ve düşünceye karşı cephe alınmasıdır. Bu, Kuran'ın tutumuna tamamen aykırıdır. Zira bir işe yatkın olma, bir işi yapmaya hazırlık önce zihinde, kafada başlar. Kuranın bu felsefesini zamanımız müslümanlarının âlimleri arasında kavrayanlar pek azınlıktadır. İlimleri besleyen ve ilimleri ilim kılığına sokan ve onlara ilmi formu veren felsefe ve felsefi düşüncedir. Kuran-ı Kerim zihin, fikir yoluyla insanın davranışlarına yön vermeyi ve onlara düzen vermeyi amaç edinir. Bunun için Kuran'da ahkâm ayeti pek azdır. Oysa ilmi az olanlar görüşteki hareketlere önem verdiler ve İslamın ruhunu kaybettiler, ve fikir yapısını kaybettirdiler.

e) Felsefi düşünceye ve felsefeye, tecrübi ilimlere karşı fiili düşmanlık:

Fatih Sultan Mehmed, imparatorluğu kurduğu gibi ilmin de yükselmesi için elinden geleni yapmaya çalışmıştı. Öğretimi sıkı bir okul sistemine bağlamayı başardı. İsteddiği âlimi azil ve tayin ediyordu. Bu, siyasi gücün ilim üzerine hükümlerini idi. Bizce doğru değildi. Bunun

⁷⁷ Leo Strauss, Persecution and the Art of Writing, 19, Free Press, 1952.

yanında âlimlere elinden geldiği kadar hürmet ve iltifat ediyordu. Kötü bir niyeti olmadan, ilim namına, büyük âlimleri çağırıp yanında münakaşa ettiriyor, galip ve mağlup olanı ilan ediyor, böylece daha çok çalışmalarını için onları teşvik etmiş oluyordu. Ancak bu bence, haysiyet kırıcı bir davranıştı. Karamanlı Mehmet Paşa, Hocazadenin mağlup ettiği Alaeddin Tusi'nin talebesidir, hocasının intikamını almak için Hocazadeyi Kadı bulunduğu İznik'ten İstanbul'a çağırır. Hocazadenin haberi yoktur. Hatipzade ile mubahasaya tutuşturup Hatipzade Hocazadeyi yenecek ve böylece hocasının hıncını alacaktır⁷⁸.

Veziriazamın, sanki yatılı okula yatıracağı bir talebeyi müsabaka imtihanına çağırır gibi koskoca allâmeyi ta İznik'ten İstanbul'a getirtmeye ne hakkı vardı? Hocazade önce gelmeyi kabul etmiyor, ama korktu diyeceklerinden çekinerek geliyor. Nihayet âlim Sinan Paşa araya girer ve mabaha iptal edilir. Burada asıl üzerinde durulması gereken başka bir nokta da böyle herhangi bir konuda değil de genel bir mubaha ancak ansiklopedik bilgi sahipleri arasında geçerli olur. Bu mubahasalar derinliğine ihtisas bilgisini değil genel kültürü gerektirir ve teşvik eder.

Filanca ve falanca kapışacaklar, hakemlerin de tayin edildiği ilân edilerek yarışma ve mücadele başlıyor. Sonra galip ve mağlup ilan ediliyor⁷⁹. Birinde galip gelen öbüründe mağlup olabilir. Sonra işte falanca bilemedi diye millete ilân etmek hiç de hoş bir durum olmuyordu. Alimler birbirine düşman edip aralarındaki sevgiyi hürmeti kaldırmaktan başka ne işe yaradığı bilinmeyen bu sistem yanlış bir uygulama idi. Profesör kazanamadı derler diye ben şahsen en çok sıkıntıyı profesörlük imtihanında hissettim. Fatih devrindeki ulemaya bakınca her birinin ilimde dev gibi şahsiyetler olduğunu görüyoruz. Hayatlarını incelediğimiz zaman, hiç birinde huzur kalmamış, acaba kim beni ne zaman mağlup edebilir düşüncesi onları tedirgin ediyordu Çünkü bu müsabakanın bir sonu yoktu. Her gün ve her an imtihana çekilme ihtimali vardı. Rezil olmamak için ne yapmak gerek diye âlimlerde bir endişe her an mevcuttu, işin içinde vazifeden atılma da vardı. Sonra şuna dikkati çekmek istiyorum. Fatih zamanındaki âlimler Fatih zamanından önce yetişmişlerdir. Onların âlim olmasında Fatih'in bir emeği geçmemişti ve Fatih'in medrese sistemi de henüz kurulmamıştı. Ashında ondan sonraki âlimleri Fatih'in devrindeki âlimlerle mukayese yapmalıdır ki, aralarındaki fark iyi anlaşılın.

78 A. Süheyl Ünver, age 211.

79 A. Süheyl Ünver, Fatih Külliyesi, 194-220.

Alimler arasında bu münakaşa ve yarışma, aralarında düşmanlığı körüklemiş ve nihayet Hatipzade Molla Lûlfi'nin öldürülmesine fetva vermiş ve zamanın padişahı da, bu hava içinde fetvayı tenfiz ettirmiştir. Sebep kıskançlık ve yanlışının ortaya çıkma korkusu imiş. Artık herkes susmaya mecbur kalmış, kimse fikrini söylemeye cesaret edemez olmuştu. İşte Fatih'in açtığı müsabaka çığı böyle kötü bir sonuçla kapanmıştır ve ilim hayatını karanlık tünele sokmuştur. Sanki ulema Fatih'ten önce yarışmıyor muydu? Ama daha nâzik, daha zarif, herkes ne yaptığını içinden biliyordu. Üstelik bu dostça ve arkadaşça hem de hoca ile talebesi arasında oluyordu. Kimin kimden hangi konuyu daha iyi bildiğini de biliyordu ve gidip ondan okuyordu. Fatih askerdî, genç ve dinamikti. Savaş meydanında galip gelen daima yükselecekti. Böylece yine yine arşa değen en büyük imparatorluğu kurduğu gibi en büyük âlimi de yetiştireceğini sanıyordu. Alimlerin toplantıları bir savaş haline getirildi. Şüphesiz Fatih Sultan Mehmed için buna varacağını bilemezdi. İyi niyet sahibi idi ve Hatipzade fetvasını onun zamanında verseydi, kanaatimce önce Hatipzadeyi hesaba çekerdi. Bunun için II. Beyazıd'ın, Molla Lûtfi'yi sevdiği söyleniyor, fetvayı infaz ettirmesinin de bir sebebi olmalıdır⁸⁰. Ancak burada tekrar şunu belirtmek isterim ki, ilim, siyasetin emrine girmiştir. İlimin, yani ilim adamının siyasete hâkim olduğu istisnai olaylar olup yok denecek kadar azdır.

Molla Lutfi'nin öldürülmesinden (1495) takriben bir asır sonra III. Murad'ın hocası Sadeddin Efendi'nin, padişaha bir rasathaneye olan lüzumu anlatması üzerine 1576'da rasathane yapılmıştır. 1577'de Şeyhülislam olan Kadızade Ahmed Şemseddin Efendi, Sadeddin Efendi ile aralarındaki husumetin etkisi ile rasathanenin uğursuzluk getireceğini padişaha telkin ederek rasathaneyi yıktırmıştır⁸¹. Siyasi iktidara yaranmak için yapılan şahsi ve bencil zararlar ve siyasilerin de herşeyde nüfuz sahibi oldukları açıktır. Ancak iş zincirleme gitmektedir. Zincirin başı solan padişah için ehli değilse, ilim de siyaset de perişandır. Sanki bugün de idareciler ve siyasiler ilme ve ilim adamına hükmetmekte değil midir? Onun için arzulanan ilim adamı yetiştiriyor.

80 Molla Lûtfi için Bk: Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim 45 vd. İ.H.U. İlmiye Teş. 232, A. Süheyl Ünver, Fatih Külliyesi 189, 215, 6. Molla Lutvfi'nin katli ile ilgili İsmet parmaksozğunun yayınladığı "Risale"ye de bak. Belleten, 675-682 sayı: 176, Ekim 1980. Bu Risalenin yeniden neşre muhtaç olduğuna işaret etmeliyiz.

81 Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim 84, 86. Kadızade Ahmed Şemseddin Mahmud Efendi (Edirne kadısı) nın oğludur 918 (1512) de doğmuştur. Normal Medrese tahsili görmüştür. 988 (1577) de Şeyhülislam olmuş, 988 (1580) de vefat etmiştir. Zeki, asabi ve atılgandı. Muteddit eserlere şerh ve haşiyeler yazmıştır. Ne çareki rasathanenin yıkılmasına sebep olması ile hatası, sevabından büyük olmuştur. (Bak: Âtaî, Şekayık Zeyli, 259, İlmiye Salnamesi 392-3, İ.H.U. Os. Med. 32/453-4, Cahit Baltacı 68, Aydın Sayılı İslam Ans. 9/631, Osmanlı Müellifleri 1/401).

Molla Lütü'nin ölümünü (1495) belirli bir tarih alırsak, 1656 yılına kadar tam yüz altmış sene, İstanbul'un ilim çevresi ve zihniyetinde karanlık bir devrenin hüküm sürdüğünü görüyoruz. İmamı Birgivi, Muhammed b. Pir Ali (1522-1573) İstanbul'da tahsilini yaptıktan ve bazı görevlerde bulunduktan sonra, samimiyeti ve açık sözlülüğü ile İbn Teymiye'nin yolunu tutmuş ve yeniden bid'at ve sünnet çatışmasını başlatmıştır⁸². Yolunu izleyenlere Kadızadeler (veya Fakiler: Fakihler) denmiş olup şeriatı koruma davası ile ortalığı huzursuz etmişlerdi. Zamanlarında, felsefî ve tecrübî ilimlerle meşgul olup meşhur olan bulunmadığından karşılarına hücum edecek sadece sofiiye mensuplarını bulmuşlardı.

Burada problemi Kadızadeleri medreseli kabul edipte medresenin tarikata karşı mücadelesi şeklinde görmemelidir. Çünkü, önce medreseli olan Ebus-Suud Efendi'nin İmam Birgivi'ye karşı cephe aldığı hatırlamamız lâzımdır. Kadızade Mehmet Efendi'nin nizamlı bir medrese tahsili gördüğü anlaşılıyor. Ötekilerin tahsillerinin tam olmadığı ve cerbezer cahil kimseler olduğu ortaya çıkıyor. Zira Kadızadelerin karşısında olanlardan Mehmed Ağa Camii İmamı konu ile ilgili kitaplarını toplayıp bir katıra yüklemiş, Fatih Camiine gelip Kadızadelerle meydan okuyarak "işte meydan" diye kadızadeleri beklemeye koyulmuş, fakat kimse münazaraya yanaşamamıştı. Böylece Kadızadeler halkın önünde ilmen mağlup edilmişlerse de vaizleri ile sarayın aşağı takımı baltacılar vesaire yoluyla saraya nüfuzlarını geçirmişlerdi. Kadızadelerin ele aldığı ilk mesele müsbet ilim ve matematik okumanın caiz olup olmaması idi. Sonra işi azıtarak çeşitli istekler öne sürmek sureti ile hasımlarını öldürmeye kadar vardırırmışlardır. Bu durum karşısında artık felsefî ilimlerle uğraşmayı kim başına bir bela olarak alabilirdi. Her ne kadar 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa Kadızadeli Üstüvani⁸³ ve arkadaşlarını Kıbrıs'a sürmekle işlerini bitirmiş⁸⁴ ise de, artık ilme hız verme ve felsefî ilimlere yönelmeye kimsede şevk ve azim kalmamıştı. Medreselerden, müsbet ilim ve felsefenin, hatta yüksek Kelam eserlerinin -ki bunlar felsefedir- kaldırılmasına sebep olmuşlardı. Henüz bu eserlerin medreselerden kalkmasını gösteren bir fetva veya fermana tesadüf edilmemiş-

82 Kasım Kufrevî, İslam Ans. 2/634, Kadızadeler tabiri, Doğanı Mustafa Efendinin 990 (1582) de doğan Kadızade Mehmet Efendiye atfen verilmiştir. Balıkesir'de doğmuş, Birgivinin talebesinden ders görmüştür (Bk: İ.H.U. Os. Tar. 31/363-374).

83 Üstüvani Mehmed Efendi Şam'ıdır, orada adam öldürdüğü söyleniyor, kaçmış İstanbul'a gelip Ayasofya Camiinde direğin dibinde vaaz verdiğinden bu ünvanı almıştı. Önemli olan ilmi zihniyeti ve nüfuzudur. Sonraya bıraktığı tesirin değerlendirilmesi de değişik olabilir.

84 İ.H.U. Osmanlı Tarihi 31/373.

tir. Belki de havanın olumsuzluğu ve okutacak hocanın bulunmaması ile programlardan kaldırılmışlardır. Şu var ki, bu eserler hem vakfiyelerde yer almaları hem de Fatih'in koyduğu dersler olmaları bakımından kimse-
nin onlara dokunmaması gerekirdi. Vakfın şartına riayet şeriat emir değil miydi? sonra Fatih gibi bir Padişahın vakfı da şartı da kaldırıyordu, fakat burada şeriata karşı gelmek kimsenin aklına gelmiyordu. Ama cehalet ve tecavüz kanun ve saygı dinleyemezdi. Burada önemli bir durumla karşı karşıya kaldığımız açıktır. Saray, sokağın ve cahil cerbez-
lerin tesirinde kalmaktadır. Sarayda iki türlü cehalet var. İlmî cehalet ve hayatta olup bitenlerden habersiz olmak. Bu ortamda ilim de olamazdı, zira herkes endişe içindeydi.

9- Nüfus çokluğu ile talebenin çoğalmasının öğretme tesiri:

Osmanlı imparatorluğu genişleyebildiği kadar genişledi. Artık o kadar uzaklarda kalan hudutlara gidip savaşmak ve biraz daha genişlemek için ne yüksek idare heyetinde, sarayda ve padişahda ne de halkta emel, arzu ve nefes kalmıştı. Ancak zorunlu durumlarda, isyanlarda, başkaldıranların yola getirilmesi için askeri hareket oluyordu.

Bu durumda, nüfus çoğalıyordu. Savaşa gidip şehit olmayan erkeklerin hanımları yanında daha çok bulunmakla doğumlar da çoğalıyordu. Başka sebeplerle de nüfus artmaya başladı. Devletin, bu çoğalan nüfusa karşı belli bir siyaseti olup olmadığını bilmiyoruz. Nüfusun çoğalması ile işsizlerin sayısı da yükseliyordu. Bunlara çahşma sahaları gerekiyordu. Tarihi gelenek tesiri ile gençlerin idari kadrolara geçme amaçları onları medreselere hücum etmeye teşvik ediyordu. Yeniçerilik sistemi, Türk gençlerinin askerliğe heves etmelerini engelliyordu. Sadece medrese kendilerine açık kalmıştı. Medresenin, iâşe, ibate, hoca ve kitap bakımından gelen talebeyi barındıracak ve onu tatmin edecek durumda olması, mevcut olan imkânları, bölüşmek zorunda bırakmıştır.

Medreselerde daha önceki hayat şartlarına göre cazip görünen imkânlar talebenin çoğalması karşısında imkânsızlıklara dönüşmüşlerdi. Bunların içinde bir talenbenin iyi yetişmesine imkân kalmamıştı. Bir kişilik odaya üç dört kişi sığmak zorunda kalırsa, asûde bir hava bulup ders çahşmak çok zorlaşıyordu. Hepsi konuşma ve gürültü içinde istemiyerek birbirinin ders çahşmasına engel oluyorlardı. Zamanlarında kitapları kendilerinin yazdığını, henüz baskı olmadığını düşünürsek, yazacak kâğıt, kalem, masa ve yerin bulunması da zorlaşmıştı. Asıl zorluk, talebenin anlama ve öğrenme seviyesinin düşmesi, bir hocaya yirmi talebenin düşmesi⁸⁵ lazım gelirken, bu sefer öğrenci adedinin yüz veya ikiyüz, bazan

da üçyüz olduğundan ileri geliyordu Bir hocanın yirmi talebeyi okutması ile yüz talebeyi okutması arasında verim bakımından çok fark vardır. Fiziki kanunda da öyledir. Yirmi kiloluk bir yükü kaldırmak için gereken güç ile yüz kiloluk yükü kaldırmak için gereken güç elbette ayrı ve farklıdır. Yirmi talebeye ders anlatmak için gereken ses tonu ve sarfedilen enerji yüz talebeye sarfedilenin beşte biridir. Bu durumda hoca çok yorulmaktadır. Sonra uzakta kalan talebenin de derse dikkati dağıldığı gibi kolayca ve net olarak hocanın ifadesini kavrayamaz. Böylece talebenin de alıştı beşte bire iner. Böyle bir durumda görüldüğü gibi daha ilk anda yapılan bir hesaplama talebenin seviyesi beşte bire inmiş olur. Buna elbette ki talebenin rahat bir uykusu olmadığını, gıdasının yetersiz olduğunu, ve diğer günlük işlerini görürken yorulmasını da hesaba katmamız lâzımdır. Bunlar talebenin tam hazır bir şekilde kendini derse vermesine engel olacağı için verimin beşte bire indiğini söylemek mübalağa sayılmaz.

Şimdi ikinci bir başarı yüzdesi ortaya atalım. Eğer talebe yirmi iken başarı, farzedelim, çok iyi niyetle, yüzde yetmiş beş ise yirmi talebenin on beşi iyi yetişiyor demektir. Ama talebenin sayısı aynı şartlarda yüze çıkmışsa başarının beşte bire indiğini kabul ettiğimiz takdirde yüz talebenin beşte biri olan yirmi iyi talebe yetiştirilmiş olmaz. Yirmi talebenin başarısının beşte birini almamız gerekir. Böylece yirmi talebenin beşte biri dört ettiğine göre yüz talebede dört talebe iyi olarak yetişmiş olur. İşte bize göre talebenin çoğalmasının öğretime tesiri bu şekilde anlaşılmalıdır. Bu durum öğretimin hem kemmiyet ve hem keyfiyet bakımından gerilemesine sebep olmuştur. Tedrisat yapılan dilin de ana dil olmadığını ve onun özel bir sınıfı ve öğretimi olmadığını aleyhte bir şart olarak bunlara eklemek lâzımdır.

10- Camilerin tekrar dersane oluşu:

Medreseler tesis edildikleri zaman dersler dersanelerde verilirdi. Zaten medrese denmesinin sebebi onların dershane olmalarıydı. Ancak dediğimiz gibi nüfus çoğalıp medreselere talebe akın edince dersaneler küçük ve dar gelmiş, daha çok talebeye ders vermek imkânını elde etmek için yeni medreselere ihtiyaç hasıl olmuştu. Ancak bu yola gidilmedi. Dersler camiye intikal ettirildi, ve böylece hazır elden daha büyük dersanelere sahip olundu. Medreselerdeki dersaneler de yatakhane oluverdi. Bu yolla bir taşla bir kaç kuş vurulmuş oluyordu. İdareciler talebeye yeni dershane, yeni yatakhane ve yeni hoca bulmaktan kurtuluyorlardı. Şüphesiz bu ilmin aleyhinde oluyordu. Bunu başka bir açıdan ele alan

M. Şevketî'nin açıklaması, medreselerin son durumunu tasvir etmesinden ötürü buraya ahyoruz.

“Medreseler tesis oldukları zaman dersler bizde de dershanelerde okunmuş. Medreselere girmek ruusa ve ağır şartlara bağ idi. Müderrisler kudreti ilmiyeyi haizdi. Gitgide müderrisler eski kuvvetlerini kaybedip içlerinde iyi ders okutanlar azalmıştı. İktidarlı alimlerden talebenin istifade etmesi için, dersler talebenin intihabına fırsat vermek üzere dersi âm şeklinde camilere çıkarılmıştı ve medreseler mesken haline çevrilmişti. Merkezde bulunan büyük camilerin her tarafı boş kalmamacasına (dolar) müderrisler çıkar, her biri takrir ettiği dersi talebesine anlatmak için avazı çıktığı kadar bağırır, her taraftan yükselen bu sesler birbirine karışır, bir gürültüdür gider, ne müderris cemiyet-i hazıra ile bir ders takrir edebilir, ne talebe zihnini toplayıp lâyıkiyle ders dinleyebilir. Dersin nihayetinde biçare müderris o kadar yorulmuştur ki bir kaç saat sonra kendine gelebilir. Bu yolda sakat olanlar, kurban gidenler de vardır. Ders dediğimiz iş o kadar nâziktir ki, değil böyle bir kavgayı andıran gürültü, bir “çıt” bile meleklerini, perilerini ürkütmeye kâfidir. Bundan dolayı dersler lâzım olan dikkat ve huzur içinde cereyan etmek için dershanelerde okutulmalıdır⁸⁶.

Hocanın bu kadar yorgun düşmesinin başka bir sebebinin de bir talebenin okuması gerekli bütün derslerin tek hoca tarafından verilmesi olduğunu açıklamıştık. Gerçekten iyi hocanın yetiştirilmesi ile iş bitmiyor, onun iyi yetiştirmesini temin edecek en iyi şartlar ve imkânların bulunması da lâzımdır.

11- Öğretim sisteminde ve Metodda bozukluk:

Müdderrisler, ders vermeğe başladıkları zaman, talebeyi ilk merhaleden alır son sınıfa kadar okuturdu. Bu sürenin on üç yıla sığdırıldığı sonraki islahat programlarından anlaşılıyor. Ne var ki yirmi sene kadar okuyup halâ da yüksek kısma ancak geçenlerin bulunduğu da tenkit edilen⁸⁷ yönlerden biridir. Hoca, bugünkü Türkiye'nin ilk okul sisteminde olduğu gibi öğrenciyi birinci sınıftan alarak her sene öğrenci ile

86 M. Şevketî, Medaris-i İslamiye Islahat Programı, 38. madde kısaltılmış. Ramazan 1329 (Ağustos 1911) İstanbul Hürriyet Matbaası. Şevketinin anlattığına örnek ders veren hocanın gıdası hususunda Alasonyalı Ali Zeynel-abidin b. Hasan (1268-1336 / 1851-1918) hocasının tavsiyesini talebesi M. Zahid Kevserî'ye şöyle nakleder: “Yeni âlim kendini akşam sabah ders vermek ve ders hazırlamakla çok yorulur, kuvveti tükenir, iyi gıda alarak bunu telafi etmesi gerekir. “Sabahleyin yarım litre (ritl: 390 veya 540 gram) sütü yumurta ile karıştırarak iç ve üç yüz gram koyun eti kızartmasını da öğleyin ye” demişti (M.Z. Kevserî, el-Tahrir 39-40).

87 Şeyh Ali Efendi zade Muhyiddin, Medreselerin Islahı, s.5. 26 Şubat 1341 (1897).

beraber yükselerek beşinci sınıftan öğrenciyi mezun ediyor ve tekrar birinci sınıf öğretmenliğine dönüyordu. Camide ders okuyan talebe hocayı kendisi seçiyordu⁸⁸. Cahil bir kimsenin Anadolu'dan, köyden, dağdan, kasabadan gelip hoca seçmekteki başarısı ne olabilir? Şöhret yapmış hocayı kabullenmek zorunda kalır ve böylece meşhur olan hocanın talebesi kalabalıklaşır, öğrenme imkânı azalır. Hoca da ihtisas sahibi olmadığı için, her gün sıkı ders çalışıp yorgun düşer ve çok kalabalık (bazen 300 kişi) talebeye ders anlatmak için bağıra bağıra konuşmak zorunda kalır. Böylece bitkin düşer ve tekrar gidip ders çalışıp anlaması elbette zayıflar ve hocanın verimi de düşer. Talebe iyi çalışıp anladığı takdirde hocasının küçük bir kopyası ve sureti olur. Talebe şüphesiz hocası seviyesinde olamaz. Hocası asıl, orijinal, kendisi onun kopyası olursa, kopya ile orijinal arasındaki fark hesaba katılırsa, ilmin bu metodla yavaş yavaş sönmeğe yüz tuttuğu görülür. Eğer talebe değişik hocalardan okumuş olsa, her hocanın kendine has bir meziyeti olacağı için, iyi bir öğrencinin, bal arısı gibi her birinin iyi yanlarını kendine örnek alır ve hocalarından bir yönden daha üstün olma imkânı doğar. Seçkin âlim ve müderrislerin hayatları incelenince bir kaç hocadan ders gördükleri anlaşılıyor.

Hocaların ihtisas yapmamalarından öyle anlaşılıyor ki, şerhi ve şerhin şerhini talebeye okutmak zorunda kalıyor. Böylece metinde olan zorlukları kendisi daha önce çözmek için vaktinin bulunmamasını telafi etmiş oluyor. Talebeler de şerh ve haşiyeleri ders kitabı gibi harfi harfine takip ederek ömür tüketiyor. Burada şunu kaydetmekte fayda vardır. Ashında şerhlerin hepsi gereksiz, manasız, şişirme değildir. İçlerinden yalnız metnin ifadesini çözmekle uğraşan yoktur. Yeni yeni meselelerden bahsedenler de vardır. Ancak bu gibi eserlerin şerh olarak yazılması çağın yanlışlarından biridir. Şerhler metinleri anlamak için vasıta iken sonradan şerhlerin anlaşılması gaye olmuştu. Arapça kaidelerin hepsinde genellikle tek bir misal verilir. Böylece çok misal vermek

88 Muhammed Zahid Kevseri'nin izahını aynen buraya almak yerinde olur:

"Osmanlıların payıtahtında (İstanbul) eski sistemin hükümü, mesela Fatih camiine her sene yirmi yeni âlim tayin edilir. Vilayetlerden gelen talebe ya kendileri veya velileri tarafından hangi hocanın yanında okuyacaklarını seçerler. Hocaları onları "sarf"tan başlatır ve hocaları ile beraber her sene tesbit edilmiş olan kitapları okuyarak on beş sene okumanın son merhalesine gelir ve hocası ona yazılı veya sözlü icazet verir. Böylece talebe ilimlerin çoğunda alacağını almış olur. Artık tam kendi hürriyeti ile en iyi âlimdir diye seçmiş olduğu hocasının küçük bir kopyası olmuş bulunur. Hoca, bütün gücünü her gün vereceği dersi hazırlamaya verir. Ve her gün sadece iki ders verir. Bu sistemin iyi ve kötü taraflarını sayıp dökme yeri burası değildir. İcazet vermeğe devam etme yanında yeni sisteme geçildi ve nihayet o da kalktı (el-Tahir el-Veciz 9. notta) Mısır 1360 (1941).

suretiyle de arapça kelime haznesinin zenginleştirilmesine gidilmemişti. Okunan "Bina"da, en büyük âlim olduktan sonra bile bütün hayatı boyunca yapacağı matalaa esnasında karşısına çıkmayan fiil çekim ve gruplarından bahsedilir. İlerde vereceğimiz programlarda Sarf ve Nahiv kaç senede okunduğunu göreceğiz. Acıklı olan şudur ki, medreselerin kapanmasından altmış sene sonra hala eski medrese sisteminde öğrenim yapılmadığı için arapça öğretiminin başarıya ulaşamadığını iddia edenler bulunmaktadır. Bunun sebebi bizece, modern Arapça öğretim metodunun yaygın hale getirilmemesidir. Her ne kadar otuz senedir İlahiyat Fakültesi, İmam Hatip Okulu ve Yüksek İslam Enstitüsü gibi resmi okullarda Arapça okunuyorsa da hep eski tarz okuyanların tesiri üstün gelmiştir. Modern metodla bir iki hoca bu durumu düzeltmemiştir. Bundan sonrâ hala modern metodun yerleşmesi için özel çaba sarfeden Arapça hocalarına ihtiyaç vardır. Metodlu kitabın olmaması yanında ayrıca Arapçanın dil olarak okutulması da ihmal edilmişti.

1867 (1284) yılında medrese ulemasının tertiplelediği medrese programından- aşağıda göreceğiz- iki nesneyi buraya alıyoruz. Biri, medrese tahsilinin ön üç sene olduğunun tesbiti, ikincisi bu on üç senelik tahsilde "Emsile"den başlanılmış olmasıdır. Anlaşıyor ki, ondan önce bir iptidai tahsil varsa da ne derece düzenli olduğu bilinmiyor. Emsileden başlayan talebe imtihana tabi tutuluyor mu bilmiyoruz. Eğer imtihana tabi tutulmuyorsa demek ki, belki Kuran okumasını öğrenmiştir. Böylece kapalı bir başlangıçla karşılaşılıyor. Yahut ta kimi yazı yazmasını ve okumasını biliyor, bir kısmı da sadece okumasını bildiği gibi başlıyor, ama yazı yazmasını bilmiyordu. Bunu Osman Ergin'in tercümei halinden öğreniyoruz⁸⁹.

Ama ben, hafızlığı yaptım, Arapça harekeli yazıyı kolayca okurdum. Ayrıca eskiyazı okuma ve yazmayı biraz meşk etmiştim. İlk okulun beşinci sınıfında iken Arapça hocasına gittim ve Emsileden başladım. Beni hiç imtihan etmedi. Öylece Sarf, cümlesi denen Emsile, Bina, Maksud, İzzi ve Merah okuduk. Nahivden de Avamil ve İzhar'ı okudum. Sonra başka hocalardan bunları tekrar okudum. Ancak, daha önceki okuma metoduna dair hocamızın ifadesine göre, bu Sarf ve Nahiv kitapları ezberlenirdi. Hoca "Emsile"ye başlarken -bu Arapçada fiil çekimi cetvelidir -fiillerin ve çekimlerinin felsefesini, inceliklerini talebeye anlatırdı. Talebe daha tek Arapça kelime öğrenmeden onun inceliklerini dinlerdi. Öğretim bu tarz devam ederdi.

89 Türk Maarif Tarihi 1/84 de ilk (iptidai) okulda bile öğretimin yanlış metodu anlatılmak tadr. Aynı sayfanın notunda daha acıklı Osman Nuri Ergin, kendi hayatından vermektedir.

“İzhar” denilen eserin Türkçesi yapılmış olup, buna “Mefhum-ı İzhar” denirdi. İzhar’ın Arapçasını ezberlemek şart olduğu gibi bu Mefhum’u da ezberlenirdi. Dahası vardı. İzhar’ın ığrabı⁹⁰ yapılmış ve basılmıştı. Hocamız ne kadar vahlanırdı. “Kuran’ın ve Hadis’in ığrabı ile uğraşmazlarda, değmez bir kitabın ığrabı ile ömürlerini zayi ederlerdi” derdi. Bu Sarf ve Nahiv kitaplarının yanında Arapça okuma veya tatbikat kitabı olarak küçük veya büyük bir eser okunmazdı. Arapça olarak sadece Sarf ve Nahiv kitaplarının Arapça cümleleri içinde Arapça öğretilirdi. Bunlarda talebe biraz mesafe katettikten sonra basit gene Arapça bir fıkıh kitabı olan Halebi, Kuduri, Multeka okutulurdu. Sarf’ın en yüksek kitabı Merah, sonra Şafiye gelirdi. Nahvin en zor kitabı da “Kâfiye” ve onun şerhi “Molla Cami” idi. Bunların da şerhleri ve haşiyeleri okutulur ve ezberletilirdi. Talebe bunların içindeki Arapçadan başka Arapça bilmezdi. Arapça öğretilmeden Arapça Sarf ve Nahiv kaidelerini hafız gibi ezberden saydırırlardı. Bundan sonra Arap Edebiyat ilmine ait Telhis, Muhtasar Meanı ve en yüksek olarak, bunların felsefeli şerhi Mutavval okunurdu. Arapça bir cümleyi kurup yazamayan bir kimse, senelerce Sarf, Nahiv ve Belagat ilimlerinde havada kalan kaideler öğrenmiş olurdu. Arapça bilmeden en büyük Arap edibinin bilmediği Belagat kaidelerini bilirdi. Hocamız anlattı. Hocası, Belagat okuturken kitapta bir kaideyi iyi çalıştığı halde gene anlatamamış, talebelerinden özür dilemiş, akşam çalışmak üzere dersi ertesi güne bırakmıştı. Doğrusu, bunda şaşılacak bir şey yok. Ancak kitabın ifadesini anlamak için bu gibi gayretlerin sarfedildiği ve ilmi elde etmenin değil, kitabı anlamının gaye olduğu anlaşılıyor. Elbette o ibareyi anlamak için ne kadar şerh, haşiye, talikat varsa hepsinin okunması lâzım geldiği ve insanın gücünü tükettiği düşünülürse altından çıkılmaz bir metod takip edildiği anlaşılır.

Burada bir misal vermek isterim “IF’AL” babı dört harfli bir fiildir. Bunun aslı üç harfli olması halinde, yapılan işlemi anlatmak için en kısa yarım sayfalık bir anlatışı vardır. Talebe bunu ezberlerdi: Ben ezberlemedim. Ancak, babamın yaşıtı, bir hemşehrim medreseler kapanmadan önce bunu ezberlemiş, takriben otuz sene sonra bana okuyunca, ne kadar kuvvetli ezberlemiş olduğuna şaşmıştım. Tabii İzhara kadar okmuş ve medreseler kapandığı için tahsile devam edememiş ve çiftçi olarak kalmıştı. Arapça “KeRuMe” üç harfli fiilini (EkReMe” yapmak için şöyle denirdi:

90 Arapçada “ığrab”ın ne olduğunu bir kelime ile ifade etmek gerekirse, kelimenin cümle içindeki durumunu tayin etmek: Kelime, fiil mi, isim mi fail mi, meful mu, muzaf mı, muzaf iley mi, arapçaya mahsus olarak: mensub mu, merfu mu, mecrur ve meczum mu, şart ve ceza mı olduğunu bildirmek üzere okumak veya harekelemektir.

“IF’AL” Babının mefhum ve İlâli⁹¹

“35 babdan on iki bab sülasi mücerred üzre ziyade oldular. Onlar da üç nevi olup birinci sülasi üzerine bir harf ile ziyade kılındı. Onlar da üç bab olup birinci babın vezni Ef’ale Yuf’ilu if’alen mevzunu Ekreme Yükrimu ikrâmen’dir. Ekreme aslında KERUME idi, sülasi mücerred idi. Kerume’yi if’al babına nakletmek murad ettik. Kaidesi: Kerume’nin evveline bir hemzei kati meftuhe getirirler, biz de getirdik. Ekerume oldu. Erbea hareketin mutevaliyatın cemi (ardarda dört hareketin bir araya gelmesi) lazım geldi. Bu lüzumu def’ için kâf’ı sakın kıldık Ekreme oldu. Ef’ule vezninde Kelam-i Arapta sığa bulunmadığından Ra’nın zammesini fetheye tebdil ettik Ekreme oldu. “Ekreme” fiili mâzi “Yükrimu” fiili muzarı “ikramen” gelir bu babın masdarı. Bu baba masdar ile ad verirler. Masdar iştikakta asıl olup işin asliyle herşeyin tesmiyesi evvela olduğundan bu babın mazisi dört harf üzerine olmaktadır. Evveline bir hemze getirmek sebebiyle binası çok kere muteaddi az kere lâzım içindir Muteadiye misal “Ekreme Zeyd’un” Amr,en, lâzime misal “Asbaha el-Recul’u” de olduğu gibi”

Bu, medresenin izahı olup ezberlenirdi. Şimdi bizim izahımız şudur:

Üç harfli bir fiilin önüne bir hemze getirilerek yapılan fiile if’al babı adı verilir⁹².

İkinci bir örnek de şunu vermek istiyorum: Nahiv’de meful bahsinde “Allah gökleri ve yeri yarattı” ayeti kerimesinde Allah fail, gök ve yer mefuldur, yaratma fiildir. Fiil burada geçişlidir. Yani Allah’ın yaptığı yaratma işi Allah’ın zatında kalmayıp mefule tesir edecek ve ona geçecektir, Allahın yaratması meful üzerinde vaki olacak, ve mefula sirayet edecektir. O halde Allah’ın yaratma işinin göklere ve yere sirayet etmesinden önce gök ve yerin var olması gerekir ki, yaratma işi onların üzerine vaki olsun, ve onlara geçsin.

Mesela “Kalemi kırdım” deyince kırmak işi kalemin üzerinde vukua geldi, eğer kalem olmamış olsaydı, kırılma işi onda vukua gelmezdi. İşte gök ve yer de öyle. Demek ki geçişli fiilin mefule sirayet etmesi için mefulun daha önce var olması gerekir.

Görüldüğü gibi en zor ve önemli Kelâm ve felsefe meselesi Nahiv’ de söz konusu edilmektedir. Nahiv ve Sarf gibi alet ilimlerinin de neler-

91 Dostum, emekli müftülerden eski tarz medrese tahsili yapan ve yaptıran Mustafa Yazıcıoğlu’nun kendi hocasından öğrendiğini harfi harfine ricam üzerine yazmıştır.

92 Dr. Hüseyin Atay ve Kardeşi Modern Arapça c.1/71 Ankara 1962.

den bahsettiğinin en açık misalini vermiş oluyoruz. Bunun için Sarf ve Nahiv, hatta Belagat ilmine, görüldüğü gibi çok az ilişkili o kadar mesele konmuştur ki, bu ilimleri alet ve vasıta ilmi olmaktan çıkarmış ve onları gaye ilimleri ve yüksek ilimler seviyesine yükseltmişti. Bunun sonucu olarak talebe bu ilimleri öğrenirken-faydalı ve faydasız, gerekli ve gereksiz- bir çok yan mesele de öğreniyor ama ömrü de tüketiyordu. Bütün bunlar zaman alıyor, ve asıl sistemli olarak yüksek ilimleri okumaya vakit kalmıyordu. Yüz kilo keçi boynuzu yeyip bir kilo şeker kalorisini almaya benzer bir öğretim sisteminin ne derece verimli olacağı bundan anlaşılabilir.

Öğretim de ders kitabı olarak kullanılmamak şartıyla eski Sarf, Nahiv ve Belagat gibi ilimlerin şerh, haşiye ve talikleri içinde, satırlar arası günümüzün "Dil Felsefesi" gözüyle incelenecek olursa, Arapçada, Dil Felsefesine hizmet edecek ve başlangıç teşkil edecek değerli bir çok malzemenin bulunduğu inaniyorum ve Dil Felsefecilerinin böyle bir çabışma yapmalarını bekliyorum.

SONUÇ

Medreselerin gerilemesinin sebeplerine inmeye çalıştık ve onları incelerken çok yönlü olduklarını müşahade ettik. Herkesin ağzında bütün yıkımın medreseye ait olduğu ithamının tamamen doğru olmadığı ve aslında idarenin başındakilerin ve toplumun iktisadî, ticarî ve siyasî kaynaklı sebeplerin büyük rol oynadığını hesaba katmanın ilmi araştırmanın bir sonucu olduğu anlaşıldı. Bunların hepsini bir ana sebebe irca etmek gerekirse, bugünkü Türkiye'nin içinde bulunduğu ortama göre bunu kavramakla mukayese edilirse, bir tek sebebin, insanın yarınından endişe etmesi ve ondan emin olmaması olduğu söylenebilir. Kanaatımızca bu yarından endişe etme her türlü sebebi içine alabilir. Bugün yalnız din ilimleri değil, her türlü öğretim, anarşi ve endişe içinde disiplinden yoksun olarak yürümeye çabalamaktadır.